

Depressiviteit als différend

**Een analyse van het discoursprobleem van mensen met een
depressie aan de hand van de discoursfilosofie van Jean-
François Lyotard**

Noémi Liebrechts

14 september 2022

Depressiviteit als différend

**Een analyse van het discoursprobleem van mensen met
een depressie aan de hand van de discoursfilosofie van
Jean-François Lyotard**

Noémi Liebrechts

s4309510

14 september 2022

Prof. dr. Gert-Jan van der Heiden, Radboud Universiteit Nijmegen

Aantal woorden: 18.105

Scriptie ter verkrijging van de graad “Master of arts” in de filosofie

Radboud Universiteit Nijmegen

Hierbij verklaar en verzeker ik, Noémi Liebregts, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Plaats: Nijmegen Datum: 14 september 2022

Waarover men niet spreken kan, verspreekt men zich.

– Harm van der Gaag (2019, 79).

Samenvatting

Op basis van de discoursfilosofie van Jean-François Lyotard worden een verklaring en mogelijke oplossingen onderzocht voor het discoursprobleem dat het onvermogen betreft van depressieve personen om hun ervaring van depressiviteit over te brengen op personen zonder deze ervaring. De verklaring heeft betrekking op het feit dat voor het overbrengen van ervaringen verschillende discoursgenres gebruikt kunnen worden waardoor différends ontstaan tijdens het spreken. Deze différends dienen opgeheven te worden. Lyotard bespreekt hiervoor drie mogelijke oplossingen, namelijk het laten vallen van een stilte, het uitbreiden van de taal met talige discoursgenres en het uitbreiden van de taal met niet-talige discoursgenres, zoals kunstwerken. Elk van deze oplossingen is in strijd met Lyotards discoursfilosofie. Lyotards discoursfilosofie biedt dan ook geen oplossing voor het discoursprobleem.

Inhoudsopgave

Inleiding	8
1 Depressiviteit	10
1.1 Sociale connectie	11
1.2 Communicatie	12
1.3 De ervaring van depressiviteit kenbaar maken	14
1.4 Een introductie op Lyotards discoursfilosofie	19
2 Lyotards discoursfilosofie	22
2.1 Zinnen	24
2.1.1 De regimes	24
2.1.2 De presentatie van een universum	26
2.1.3 Zinnen verbinden	28
2.2 De discoursgenres	30
2.3 De stilte	39
2.4 De ontoereikendheid van de taal	44
3 Oplossingen voor het discoursprobleem	47
3.1 De stilte laten spreken	47
3.2 Een uitbreiding van de taal	50
3.3 Een oplossing buiten de taal	52
3.3.1 De rol van kunst	53
3.3.2 De kunst als oplossing	58
4 Samenvatting en conclusie	61
Referentielijst	66

Inleiding

Voor u ligt een onderzoek naar het communicatieprobleem waarmee mensen met een depressie te maken hebben. Dit communicatieprobleem betreft het feit dat depressieve personen er niet in slagen om hun ervaring van depressiviteit middels de taal kenbaar te maken aan anderen die geen ervaring van depressiviteit hebben of hebben gehad. Met andere woorden: het in taal uitdrukken of proberen uit te drukken van de ervaring van depressiviteit door de depressieve persoon leidt er niet toe dat de persoon zonder ervaring van depressiviteit begrijpt wat deze ervaring precies is. Dit heeft negatieve gevolgen voor het welzijn van depressieve personen, zoals in hoofdstuk 1 van dit onderzoek zal worden besproken. Om deze negatieve gevolgen te voorkomen of op te heffen, is het van belang te onderzoeken hoe het communicatieprobleem verklaard kan worden en welke mogelijke oplossingen voor het probleem kunnen worden aangedragen.

Het communicatieprobleem van depressieve personen is het gevolg van een dubbel hermeneutisch probleem, zoals zal blijken uit de bespreking van de bevindingen van wetenschappelijk onderzoek naar het communicatieprobleem in hoofdstuk 1 van dit onderzoek. Dit betekent dat de oorzaak voor het communicatieprobleem van depressieve personen betrekking heeft op de manier waarop betekenis wordt gegeven aan de term ‘depressiviteit’ en de manier waarop de ervaring van depressiviteit, waarnaar deze term verwijst, wordt begrepen. Omdat een dubbel hermeneutisch probleem aan de basis ligt van het communicatieprobleem, is de filosofie bij uitstek geschikt om het communicatieprobleem te verklaren door middel van een analyse van dit onderliggende dubbel hermeneutisch probleem.

De discoursfilosofie van Jean-François Lyotard (1924-1998) leent zich in het bijzonder voor deze analyse. De discoursfilosofie betreft immers bovengenoemd dubbel hermeneutisch probleem. Op basis van Lyotards discoursfilosofie zal het communicatieprobleem van depressieve personen kunnen worden verklaard en zullen mogelijke oplossingen voor het

probleem kunnen worden onderzocht. Mijn onderzoeksvraag luidt dan ook: ‘Hoe kan het communicatieprobleem van depressieve personen worden verklaard en opgelost op basis van Lyotards discoursfilosofie?’ Daarbij zal ik een antwoord geven op de deelvraag: ‘Wat houdt het dubbel hermeneutisch probleem in, dat onderliggend is aan het communicatieprobleem van depressieve personen, op basis van Lyotards discoursfilosofie?’

Om een antwoord te geven op bovenstaande vragen zal ik in hoofdstuk 2 van dit onderzoek een uiteenzetting geven van Lyotards discoursfilosofie, waarbij ik een verbinding zal maken met de wetenschappelijke literatuur over het communicatieprobleem van depressieve personen, zoals besproken in hoofdstuk 1. We zullen zien dat een verklaring van het communicatieprobleem op basis van Lyotards discoursfilosofie kan worden gevonden in het gebruik van discoursgenres en in de ontoereikendheid van de taal met betrekking tot het communiceren over ervaringen. Deze verklaringen zijn richtinggevend voor de mogelijke oplossingen die zullen worden onderzocht in hoofdstuk 3 van dit onderzoek, alvorens ik in hoofdstuk 4 een samenvatting en conclusie geef van mijn onderzoek.

Voor mijn onderzoek zal ik voornamelijk gebruikmaken van Lyotards filosofische meesterwerk: *The Differend: Phrases in Dispute* (1988) (Gratton 2018). Tevens zal ik gebruikmaken van een van Lyotards andere hoofdwerken, namelijk *Discourse, Figure* (2011), en van secundaire literatuur over Lyotards discoursfilosofie om mijn uiteenzetting hierover te ondersteunen. Bovendien zal ik gebruikmaken van de bevindingen van het fenomenologisch onderzoek van Eva Meijer naar haar eigen ervaring van depressiviteit om zowel de wetenschappelijke bevindingen omtrent het communicatieprobleem van depressieve personen als de stellingen van Lyotard omtrent de ontoereikendheid van de taal voor het overbrengen van ervaringen te bevestigen vanuit de praktijk.

1 Depressiviteit

Het begin van het jaar 2020 was het begin van een periode van onzekerheid, vrijheidsbeperking en sociaal isolement. Sindsdien heeft de pandemie de levens van mensen over de hele wereld drastisch veranderd. Dit leidde er binnen de onderzoekswereld toe dat wetenschappers zich op grote vraagstukken hebben gestort die zich nooit eerder hadden voorgedaan. Daarom wordt de COVID-19-pandemie ook wel het grootste psychologische experiment uit de geschiedenis genoemd (Denworth 2020).

De pandemie biedt dan ook vele mogelijkheden voor onderzoek naar psychologische klachten, waaronder depressiviteit. Zo blijkt uit een systematisch review van twaalf onderzoeken dat er al in de eerste maanden van de pandemie sprake was van een sterke toename in de prevalentie van mensen met een depressie. Wereldwijd werd in 2017 de prevalentie van mensen met een depressie geschat op 3.44 procent. Nog geen twee maanden na het begin van de pandemie lag dit percentage zeven keer hoger, namelijk op 25 procent (Bueno-Notivola et al. 2021). Deze toename in de prevalentie van depressieve personen is indrukwekkend. Extra onderzoek naar depressiviteit is dan ook wenselijk.

De enorme toename van het aantal depressieve personen betekent echter niet dat er sprake is van een nieuw probleem. Al langere tijd is depressiviteit wereldwijd de grootste oorzaak van een verslechtering van de gezondheid en het functioneren van mensen (World Health Organization 2020). Ook in Nederland is depressiviteit een groot probleem. In 2017 publiceerde het Trimbos-Instituut een rapportage waarin staat dat jaarlijks 5.2 procent van de Nederlanders tussen de 18 en 64 jaar een depressie heeft (Trimbos-Instituut 2017, 13).

Een depressie, zoals gedefinieerd in de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM), is een stemmingsstoornis met enkele veelvoorkomende kenmerken. Zo hebben veel depressieve personen het grootste deel van de tijd een sombere stemming. Zij voelen zich bijvoorbeeld verdrietig, ‘leeg’ of hopeloos. Ook hebben zij vaak gevoelens

van waardeloosheid en buitensporige schuldgevoelens. Veel depressieve personen denken regelmatig aan de dood en zelfs aan zelfmoord. Daarnaast ervaren zij vaak minder interesse en plezier in activiteiten, hebben zij minder energie en voelen zij zich vermoeid. Bovendien hebben veel depressieve personen een verminderd vermogen tot nadenken, concentreren en beslissingen nemen (American Psychiatric Association 2013, 160-61).

Gezien bovenstaande kenmerken is het niet verrassend dat depressiviteit grote gevolgen heeft. Op individueel niveau leidt een depressie tot een verminderd functioneren op onder andere sociaal en beroepsmatig gebied (American Psychiatric Association 2013, 161). Op maatschappelijk niveau kost depressiviteit veel geld, met name vanwege verzuim en zorg (Trimbos-Instituut 2017, 5). Een effectief preventie- en behandelbeleid is dan ook van groot belang. Recent onderzoek onder adolescenten wijst uit dat sociale connectie een belangrijke, zo niet de belangrijkste factor is in zowel het voorkomen (Choi et al. 2020, 951) als het behandelen van een depressie (Hallgren et al. 2017, 264).

1.1 Sociale connectie

Sociale connectie betreft de mate waarin een persoon gevoelens van thuishoren, verbinding, herkenning en samenzijn ervaart in zijn sociale relaties. Het tegenovergestelde, sociale disconnectie, betreft de mate waarin een persoon geïsoleerd leeft (Santini et al. 2015, 54). Tijdens de pandemie hebben veel mensen geïsoleerd geleefd en dus zullen velen van hen een verminderde sociale connectie hebben ervaren. De ervaring van sociale connectie wordt beïnvloed door factoren zoals het aantal sociale relaties dat iemand heeft, de samenstelling van deze relaties en de contactfrequentie (Prince et al. 1997, 325-26; 329).

Sociale connectie speelt een belangrijke rol in zowel de fysieke als mentale gezondheid van mensen (Santini et al. 2015, 54), zo ook bij mensen met een depressie (Choi et al. 2020, 951; Hallgren et al. 2017, 264). Er zijn verschillende factoren van sociale connectie die mogelijk ondersteunend

zijn aan de preventie van depressie. Onder deze factoren horen het zoeken naar emotionele steun bij anderen, het in vertrouwen nemen van anderen en het aangaan van sociale interacties in het algemeen. Een preventief beleid dient dan ook gericht te zijn op het stimuleren van deze zaken (Choi et al. 2020, 951).

Ook het behandelbeleid dient gericht te zijn op het stimuleren van sociale connectie. Zo blijkt dat mensen met meer ondersteunende sociale relaties ten tijde van de start van een behandeling, meer baat hebben bij de behandeling dan mensen die op dat moment minder ondersteunende sociale relaties hadden (Hallgren et al. 2017, 264). Het stimuleren van sociale connectie is dus niet alleen ondersteunend aan de preventie, maar ook aan de behandeling van depressiviteit.

De moeilijkheid is echter dat depressiviteit een sterk verband houdt met sociale disconnectie. Sociale disconnectie is niet alleen een voorspeller van de ontwikkeling (Choi et al. 2020, 951), aanhouding (Hallgren et al. 2017, 264) en verergering van een depressie (zoals geciteerd in Eisenberger 2012, 430-31), maar vaak ook het gevolg ervan (Hames, Hagan & Joiner 2013, 356). Zo trekken mensen met een depressie zich vaak terug (Hames et al. 2013, 357) en worden zij vaak vermeden of afgewezen door mensen in hun omgeving (Ren et al. 2018, 2).

1.2 Communicatie

Door hun terugtrekgedrag en het vermijdings- en afwijzingsgedrag van mensen in hun omgeving, zullen depressieve personen minder communiceren over hun ervaring van depressiviteit. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een onderzoek van Lewis (1996), waarin mensen met een depressie werden geïnterviewd. Zo vraagt Lewis aan een van haar participanten of hij ooit geprobeerd heeft om zijn ervaring uit te leggen aan anderen. De participant antwoordt als volgt: “Oh no. Because they like think you’re crackers. I always think that. They’ll think “What’s he talking about? He shouldn’t be saying daft things like this.”” (Lewis 1996, 138). De

participant geeft aan te willen vermijden dat mensen denken dat hij gek is (“think you’re crackers”) of dat hij gekke dingen zegt (“saying daft things”). Deze reactie wijst erop dat depressieve personen verwachten dat anderen hen niet begrijpen en hen op een negatieve manier zullen beoordelen vanwege hun depressiviteit. Ook Meijer heeft het over gekte en laat zien hoe dit leidt tot een afstand tussen de depressieve persoon en diens omgeving: “Depressie neemt je gedachten over en kleurt je omgeving, maar hield en houdt voor mij een bepaalde existentiële waarheid in (het leven is soms onverdraaglijk), ook al horen er denkbeelden bij die niet kloppen, die je best ‘gek’ kunt noemen.” (Meijer 2020, 63). “Met gek zijn bedoel ik ongeveer het volgende: de wereld die anderen zien en waarin ze leven, is aanwezig, maar is niet langer de mijne. De ruimte tussen die wereld en mijn ervaring toont mijn gekte aan. Niet zozeer mijn ervaring zelf dus – die is er gewoon.” (Meijer 2020, 64).

Een reactie van een andere participant van Lewis’ onderzoek sluit aan bij die van de vorige: “More what I want people to understand – is just more people are going through like – what is happening to them – and trying to be a bit more understanding. Because they say to you things like ‘shake yourself, pull yourself round’ – and you can’t. – And I would want people to be more tolerant – but they don’t you know.” (Lewis 1996, 138). Deze reactie impliceert dat depressieve personen het gevoel kunnen hebben dat anderen hun ervaring niet begrijpen (“trying to be a bit more understanding”) en op een niet-empathische manier op hen reageren (“to be more tolerant”).

Wanneer een depressieve persoon het gevoel heeft dat een ander hem niet begrijpt of niet empathisch is, zal hij zich over het algemeen van de ander terugtrekken (Karp 2017, 106) en dus minder of niet met hem communiceren over zijn ervaring van depressiviteit. Terugtrekgedrag kan dus niet alleen de oorzaak zijn van sociale disconnectie, maar het kan er ook het gevolg van zijn. Meijer laat dit zien in het volgende citaat: “Wie de verbinding met anderen niet voelt, zichzelf als last ervaart en de ruimte

tussen zichzelf en die anderen [...] niet kan overbruggen, zal contact met anderen gaan vermijden. Vrienden en familieleden kunnen best trouw zijn, maar na verloop van tijd zal het sociale kader brozer worden, de interacties minder frequent, waardoor de depressieve persoon nog meer afstand voelt, anderen nog meer op afstand houdt, en ga zo maar door.” (Meijer 2020, 46).

1.3 De ervaring van depressiviteit kenbaar maken

Het is nu de vraag wat er misgaat in de communicatie waardoor depressieve personen het gevoel hebben dat anderen hen niet begrijpen en geen empathie voor hen hebben. Volgens Lewis (1996) is dit gevoel van depressieve personen niet onterecht. In haar onderzoek concludeert zij dat mensen met een depressie moeite hebben met het kenbaar maken van hun ervaring van depressiviteit aan anderen. Zij wijst op twee problemen die hiervan de oorzaak kunnen zijn.

Ten eerste stelt Lewis dat mensen die geen depressie hebben of hebben gehad, een ander begrip hebben van wat een depressie is dan mensen die wel een depressie hebben of hebben gehad. Lewis verklaart het verschil in begrip van wat een depressie is als volgt: de term ‘depressie’ heeft in ons alledaagse taalgebruik een andere betekenis dan in ons wetenschappelijk taalgebruik. In alledaagse gesprekken gebruiken mensen de term bijvoorbeeld om aan te geven dat ze ‘niet blij’ zijn (Lewis 1996, 177). Echter, zoals blijkt uit de omschrijving van de DSM en zoals door participanten in het onderzoek van Lewis wordt aangegeven, is de ervaring van een ‘echte’ depressie een volledig andere, ‘zwaardere’ ervaring (Lewis 1996, 130-31).

Mensen gebruiken dus dezelfde term voor het uitdrukken van verschillende ervaringen. Dit betekent dat voor mensen die een ervaring van depressiviteit hebben, de term ‘depressie’, of de term ‘depressiviteit’ die ik in mijn onderzoek zal aanhouden, een andere betekenis heeft, dan voor mensen die deze ervaring niet hebben. De term ‘depressiviteit’ verwijst voor een depressieve persoon naar een ander ‘object’ in de werkelijkheid dan

voor een persoon zonder ervaring van depressiviteit. Met andere woorden: de ervaring van depressiviteit is voor de depressieve persoon iets anders dan voor de persoon zonder ervaring van depressiviteit. Er is dus sprake van een discrepantie tussen de betekenissen van een en dezelfde term, wat betekent dat de persoon met depressieve klachten en de persoon zonder ervaring van depressiviteit over verschillende ‘objecten’ communiceren. Dit heeft tot gevolg dat de depressieve persoon zijn ervaring van depressiviteit niet kenbaar kan maken aan de ander (Lewis 1996, 130-31). Deze discrepantie is het eerste probleem dat het gebrek aan begrip en empathie bij mensen zonder ervaring van depressiviteit kan verklaren.

Het tweede probleem dat de oorzaak kan zijn van het gebrek aan begrip en empathie, betreft het feit dat veel mensen met een depressie hun ervaring niet in woorden kunnen uitdrukken (Lewis 1996, 339). Ook Meijer erkent dit probleem: “[...] soms is het [praten met vrienden of familie] letterlijk niet mogelijk omdat de woorden er niet zijn.” (Meijer 2020, 86). Volgens Lewis kunnen mensen met een depressie geen woorden geven aan hun ervaring van depressiviteit omdat ze geen betekenis aan de term ‘depressie’ kunnen geven. Dit komt doordat ze zelf niet weten wat hun depressie precies is (Lewis 1996, 339), ofwel omdat zij hun ervaring van depressiviteit niet begrijpen. Met andere woorden: er is sprake van een hermeneutisch ‘gat’ “where there should be a name for an experience which it is in the interests of the subject to be able to render communicatively intelligible.” (Fricker 2007, 160). Dit hermeneutisch gat belemmert de depressieve persoon in het begrijpen van zijn depressiviteit, en daarmee het begrijpen van zichzelf, waardoor hem onrecht (“a wrong”) wordt aangedaan in zijn vermogen een kenner te zijn. Er is dan ook sprake van een vorm van epistemisch onrecht, namelijk hermeneutisch onrecht (Fricker 2007, 149).

Voor dit hermeneutisch onrecht is de volgende verklaring te geven: vaak proberen depressieve personen hun ervaring van depressiviteit op een rationele manier te begrijpen en in woorden uit te drukken. Dit betekent over het algemeen dat zij denken en spreken over *waarom* zij depressiviteit

ervaren. Het wordt door andere mensen zelfs verwacht dat de depressieve persoon een oorzaak kan geven voor zijn depressiviteit. Zo stelt Lewis dat veel mensen geen tolerantie hebben jegens de negatieve veranderingen in het gedrag van een depressieve persoon wanneer ze niet weten wat de oorzaak ervan is (Lewis 1996, 140). Echter, veel mensen met een depressie kunnen zelf deze oorzaak ook niet aanwijzen (Lewis 1996, 134): “De depressieve mens weet niet waarom hij zich zo voelt en de buitenwereld snapt er ook niks van” (Meijer 2020, 52). Wanneer we aannemen dat het kennen van de oorzaak gelijkstaat aan het begrijpen van de ervaring, betekent dit voor veel depressieve personen dat zij hun eigen ervaring van depressiviteit niet begrijpen (Lewis 1996, 339), waardoor zij geen betekenis kunnen geven aan de term ‘depressiviteit’ en dus hun ervaring van depressiviteit niet in woorden kunnen uitdrukken.

In eerste instantie zouden we denken dat we, om de ervaring van depressiviteit toch te kunnen begrijpen, een manier moeten vinden om de oorzaak van een depressie wel aan te kunnen wijzen. Echter dienen we ons af te vragen of we überhaupt moeten zoeken naar een oorzaak. We zijn als mensen geneigd om een rationele benadering te hanteren wanneer we iets proberen te begrijpen (Heidegger 1991, 26), maar het is de vraag of deze benadering geschikt is om de ervaring van depressiviteit te begrijpen. Immers, “Depressies komen vaak zonder reden”, aldus Meijer (2020, 52). Bovendien beschreef ik eerder hoe de depressieve persoon zichzelf kan beschrijven als ‘gek’, volgens Meijer. Daarover zegt zij: “je kon niet tegelijk gek en rationeel zijn.” (Meijer 2020, 91). Dit betekent dat de ‘gekke’ van depressiviteit niet op een rationele manier uit te drukken is. Met andere woorden: middels een rationele benadering is de ervaring van depressiviteit niet te begrijpen, laat staan over te brengen.

Als we concluderen dat een rationele benadering ongeschikt is voor het doel de ervaring van depressiviteit te begrijpen, ofwel dat het begrijpen van de ervaring niet hetzelfde is als de ervaring kunnen verklaren, biedt zich de vraag aan wat het ‘begrijpen’ van de ervaring dan wel inhoudt en hoe we

dit begrip kunnen verwerven. Bovendien dienen we ons dan af te vragen waarom mensen zonder ervaring van depressiviteit toch van de depressieve persoon verwachten dat hij een oorzaak geeft voor zijn depressiviteit.

Kortom, het feit dat depressieve personen hun ervaring van depressiviteit niet kenbaar kunnen maken omdat zij er geen woorden aan kunnen geven, is mogelijk niet het gevolg van een gebrek aan kennis over de oorzaken van de ervaren depressiviteit, maar van het feit dat een ongeschikte benadering wordt gehanteerd om de ervaring te begrijpen. Zo is een ongeschikte benadering, namelijk de rationele, het tweede probleem dat een gebrek aan begrip en empathie bij mensen zonder ervaring van depressiviteit kan verklaren.

Hiermee heb ik twee problemen geïdentificeerd die leiden tot het communicatieprobleem van depressieve personen. Ten eerste kan er een discrepantie bestaan tussen de betekenissen die de depressieve persoon en de persoon zonder ervaring van depressiviteit geven aan de term ‘depressiviteit’ en dus tussen de manieren waarop de ervaring van depressiviteit wordt begrepen. Met andere woorden: wat de ervaring van depressiviteit is, kan door de depressieve persoon op een andere manier worden begrepen dan door een persoon zonder ervaring van depressiviteit. In het huidige onderzoek zal ik laten zien hoe Lyotard dit probleem verklaart op basis van zijn filosofie die stelt dat verschillende mensen verschillende discoursgenres hanteren wanneer zij met elkaar spreken.

Het tweede probleem dat leidt tot het communicatieprobleem, houdt in dat een depressieve persoon soms helemaal geen betekenis kan geven aan de term ‘depressiviteit’, en dus aan de ervaring van depressiviteit waarnaar deze term verwijst, omdat hij niet begrijpt wat de ervaring van depressiviteit precies is. Het gevolg is dat de depressieve persoon geen woorden kan geven aan zijn ervaring van depressiviteit, waardoor hij deze ook niet kenbaar kan maken aan een ander. Mogelijk komt dit doordat hij de daarvoor ongeschikte rationele benadering hanteert, waarbij hij een oorzaak probeert te geven voor zijn ervaring met als doel de ervaring te begrijpen. Ik

zal laten zien hoe deze rationele benadering, op basis van Lyotards filosofie, kan worden gelijkgesteld aan een ‘oorzakelijk discoursgenre’. Ik zal de stelling verdedigen dat dit discoursgenre ongeschikt is voor het begrijpen en in woorden uitdrukken van de ervaring van depressiviteit, waarna ik een antwoord zal geven op de vragen wat het ‘begrijpen’ van de ervaring dan wel inhoudt, hoe begrip van de ervaring verworven kan worden en waarom mensen zonder ervaring van depressiviteit toch van de depressieve persoon verwachten dat deze het oorzakelijk discoursgenre hanteert om de ervaring kenbaar te maken. Ook voor het beantwoorden van deze vragen zal ik Lyotards discoursfilosofie als uitgangspunt nemen. We zullen zien dat de discoursgenres wederom een sleutelrol spelen in de antwoorden.

Samenvattend kan worden gesteld dat beide bovengenoemde problemen bestaan op het gebied van de hermeneutiek. Immers, beide hebben betrekking op het toekennen van betekenissen aan de term ‘depressiviteit’ en daarmee op het begrijpen van de ervaring van depressiviteit. Bij het eerste probleem interpreteert de persoon zonder ervaring van depressiviteit de woorden van de depressieve persoon op een andere manier dan de depressieve persoon bedoeld had. Bij het tweede probleem geeft de depressieve persoon helemaal geen woorden aan zijn ervaring van depressiviteit. Het gevolg van beide problemen is het communicatieprobleem: de ervaring van depressiviteit van de depressieve persoon wordt niet als zodanig kenbaar gemaakt aan de persoon zonder deze ervaring. Er is dan ook sprake van een dubbel hermeneutisch probleem als oorzaak voor het communicatieprobleem van depressieve personen.

Het gevolg van het communicatieprobleem is vaak het optreden van sociale disconnectie. Immers, als gevolg van het dubbel hermeneutisch probleem ervaart de depressieve persoon een gebrek aan begrip en empathie bij de persoon zonder ervaring van depressiviteit, waardoor hij zich zal terugtrekken. Dit betekent dat hij geen of weinig pogingen zal doen om zijn ervaring van depressiviteit alsnog kenbaar te maken en zo het communicatieprobleem op te lossen. Op deze manier houdt het

communicatieprobleem zichzelf in stand, waardoor de mate van sociale disconnectie groter wordt (Hames et al. 2013, 356; Karp 2017, 106) en depressieve klachten kunnen verergeren (zoals geciteerd in Eisenberger 2012, 430-31).

1.4. Een introductie op Lyotards discoursfilosofie

In het volgende hoofdstuk zal ik, op basis van Lyotards discoursfilosofie, laten zien dat het dubbel hermeneutisch probleem wordt veroorzaakt door een gebrek aan de juiste talige middelen om te communiceren over ervaringen, zoals de ervaring van depressiviteit. Met andere woorden: het dubbel hermeneutisch probleem, dat leidt tot het communicatieprobleem van depressieve personen, is het gevolg van de ontoereikendheid van de taal voor het kenbaar maken van ervaringen.

Ik zal het communicatieprobleem en het onderliggende dubbel hermeneutisch probleem toelichten binnen het kader van Lyotards discoursfilosofie. We zullen zien dat Lyotard het communicatieprobleem beschouwt als een conflict tussen ten minste twee partijen, in ons geval de depressieve persoon en de persoon zonder ervaring van depressiviteit, waarbij de eerste partij er niet in slaagt om iets middels de taal kenbaar te maken aan de tweede partij. Een dergelijk conflict noemt Lyotard een ‘différend’ (Lyotard 1988, xi). Een différend doet zich voor wanneer het ‘iets’ dat kenbaar gemaakt moet worden een ‘object’ betreft dat niet in de werkelijkheid geobserveerd kan worden (Lyotard 1988, 4-5), zoals de ervaring van depressiviteit. Inherent aan een différend is dat deze niet kan worden opgelost omdat de taal als middel hiervoor ontoereikend is (Lyotard 1988, xi).

De ontoereikendheid van de taal veroorzaakt het dubbel hermeneutisch probleem, en daarmee het communicatieprobleem, dus niet alleen, maar ze houdt deze problemen ook in stand. De ontoereikendheid van de taal heeft, volgens Lyotard, betrekking op het feit dat verschillende discoursgenres gehanteerd kunnen worden voor het kenbaar maken van

objecten die niet observeerbaar zijn (Lyotard 1988, xi). Discoursgenres kunnen we zien als de verzameling van regels die door een persoon gehanteerd wordt om betekenissen, ofwel boodschappen, toe te kennen aan zinnen, waardoor het betreffende object kenbaar zou moeten worden gemaakt (Lyotard 1988, xii).

Wanneer de depressieve persoon en zijn gesprekspartner verschillende discoursgenres hanteren, kennen zij verschillende betekenissen of boodschappen toe aan dezelfde zinnen en dus aan de ervaring van depressiviteit. Wanneer de persoon zonder ervaring van depressiviteit een andere betekenis toekent aan de ervaring dan de depressieve persoon, dan kan deze ervaring niet als zodanig aan hem kenbaar worden gemaakt. Dit is het eerste hermeneutisch probleem dat tot het communicatieprobleem leidt.

Het tweede hermeneutisch probleem doet zich voor wanneer de depressieve persoon, die ten doel heeft het object 'de ervaring van depressiviteit' kenbaar te maken, een ongeschikt discoursgenre hanteert. Een ongeschikt discoursgenre leidt namelijk tot het toekennen van ongeschikte betekenissen, ofwel boodschappen, aan zinnen. Daardoor worden de beoogde boodschappen niet als zodanig overgebracht en slaagt de spreker er niet in het object als zodanig kenbaar te maken. We zagen reeds dat het hanteren van een ongeschikt discoursgenre, ofwel een ongeschikte benadering zoals de rationele, leidt tot een onvermogen van de depressieve persoon om woorden te geven aan zijn ervaring van depressiviteit. Het tweede hermeneutisch probleem betreft dan ook het feit dat de depressieve persoon geen woorden kan geven aan zijn ervaring van depressiviteit, waardoor hij geen enkele zin zal uiten die door de persoon zonder ervaring van depressiviteit geïnterpreteerd kan worden. Daardoor zal de depressieve persoon niet slagen in zijn doel om zijn ervaring van depressiviteit kenbaar te maken aan deze persoon en heeft hij te maken met het communicatieprobleem.

Ik heb nu enkele elementen aangehaald die een belangrijke rol spelen binnen Lyotards discoursfilosofie, waaronder discoursgenres, zinnen en boodschappen. Deze zal ik in het volgende hoofdstuk uitgebreid toelichten. Daarbij zal ik een koppeling maken met de wetenschappelijke bevindingen, zoals besproken in dit hoofdstuk, over het communicatieprobleem dat zich voordoet bij depressieve personen, het dubbel hermeneutisch probleem dat eraan ten grondslag ligt en de sociale disconnectie die er het gevolg van is.

2 Lyotards discoursfilosofie

Lyotard stelt dat we de taal als middel gebruiken om bepaalde doelen te bereiken, zoals het kenbaar maken van een bepaald object in de werkelijkheid of het vaststellen van de realiteit ervan. Om onze doelen te bereiken, uiten we boodschappen in de vorm van zinnen (Held 2005, 77-78; Lyotard 1988, 18). Volgens Lyotard gaan boodschappen altijd over een object dat ofwel een object van cognitie is, ofwel van een 'idee' (Lyotard 1988, 4-5). Boodschappen die een object van cognitie betreffen, gaan over objecten die we kunnen observeren, zoals een virus (Lyotard 1988, 4). Boodschappen die een object van een 'idee' betreffen, zoals de 'idee' van 'ervaring' (Lyotard 1988, 45; 46), gaan over iets wat we niet kunnen observeren (Lyotard 1988, 4-5), zoals de ervaring van depressiviteit.¹

Echter is de taal als middel ontoereikend voor het bereiken van onze doelen met betrekking tot het overbrengen van een object van een 'idee'. De manier waarop we spreken, en dus een boodschap overbrengen, wordt dan ook beperkt door de taal. De taal bestaat uit taalregels die betrekking hebben op de manier waarop we zinnen vormen, namelijk op basis van regimes, en de manier waarop deze met elkaar worden verbonden, namelijk op basis van discoursgenres. Een regime is een verzameling van regels volgens welke een zin gevormd wordt en een discoursgenre is een verzameling van regels volgens welke zinnen met elkaar worden verbonden. De verbonden zinnen vormen samen een discours. Er bestaan verschillende soorten regimes en discoursgenres (Held 2005, 77-78; Lyotard 1988, xii). In paragraaf 2.1 en paragraaf 2.2 zal ik uitgebreid bespreken wat regimes en discoursgenres zijn en welke rol deze elementen spelen binnen Lyotards discoursfilosofie. We zien echter al dat er een zekere samenhang moet bestaan tussen het verbinden van zinnen en het toekennen van boodschappen aan zinnen,

¹ Andere voorbeelden van 'ideeën' zijn 'menschelijkheid' (Lyotard 1988, 18), 'ethiek', 'politiek' en 'geschiedenis' (Lyotard 1988, xii-xiii). Een voorbeeld van een object van een 'idee' is 'Auschwitz' als object van de 'idee' 'geschiedenis' (Lyotard 1988, 50). Hierop zal ik terugkomen in paragraaf 2.2.

vanwege het feit dat beide activiteiten de hantering van een discoursgenre veronderstellen.

Voor het overbrengen van boodschappen die een object van cognitie betreffen, kunnen we een cognitief regime, ofwel de logica, volgen (Lyotard 1988, 17). Echter, middels onze alledaagse taal worden vaak boodschappen overgebracht die een object van een 'idee' betreffen. In tegenstelling tot objecten van cognitie, bestaan er voor objecten van een 'idee' geen "procedures, defined by a protocol *unanimously* approved and renewable on demand, for establishing in general the reality of the object of an idea." (Lyotard 1988, 5; eigen cursivering). Dit betekent dat we voor het overbrengen van boodschappen over een object van een 'idee' verschillende regimes, en dus discoursgenres, zouden kunnen hanteren (Lyotard 1988, xii; 5).

Wanneer er verschillende regimes en discoursgenres zijn die we zouden kunnen hanteren voor het overbrengen van een boodschap, bestaat er een veelheid aan manieren waarop we boodschappen kunnen uitdrukken en interpreteren. Deze veelheid impliceert dat gespreksdeelnemers verschillende boodschappen kunnen toekennen aan dezelfde zin, waardoor er een discrepantie bestaat tussen de boodschappen die een spreker uitdrukt en de boodschappen die zijn gesprekspartner interpreteert (Lyotard 1988, 13). "[...] genres of discourse themselves are incommensurable. A meaningful phrase in one genre is not a meaningful phrase in another. An idea that can be expressed in one discourse cannot also be expressed in a different genre of discourse." (Held 2005, 78). Dit betekent tevens dat een spreker een discoursgenre kan hanteren dat ongeschikt is voor het uitdrukken van de beoogde boodschap, waardoor hij zijn boodschap helemaal niet kan uitdrukken (Lyotard 1988, 13, 56-57). Kortom, de veelheid aan manieren waarop we boodschappen die een 'idee' betreffen, zoals een ervaring, kunnen uitdrukken en interpreteren, ofwel toekennen aan een zin, leidt tot het dubbel hermeneutisch probleem dat onderliggend is aan het communicatieprobleem van depressieve personen. De ontoereikendheid

van de taal voor het uitdrukken en overbrengen van ervaringen is hiervan de oorzaak. Dit probleem wordt geanalyseerd door Lyotard binnen zijn discoursfilosofie (Held 2005, 76). Ik zal dit uitgebreid bespreken in paragraaf 2.4.

Om te begrijpen waarom de veelheid aan manieren waarop boodschappen kunnen worden toegekend aan een zin leidt tot het communicatieprobleem, dienen we te weten hoe we überhaupt boodschappen toekennen aan zinnen. Daarom zal ik nu eerst in paragraaf 2.1 bespreken wat zinnen zijn volgens Lyotards discoursfilosofie. Vervolgens zal ik in paragraaf 2.2 een uitgebreide uiteenzetting geven over wat discoursgenres zijn en hoe we, volgens Lyotard, middels discoursgenres boodschappen toekennen aan zinnen. Daarna zal ik in paragraaf 2.3 laten zien wat er gebeurt als we geen boodschap kunnen toekennen aan een zin, omdat er geen enkele zin geuit wordt. Dit brengt ons tot slot bij paragraaf 2.4 waarin ik de ontoereikendheid van de taal zal bespreken als oorzaak voor het discoursprobleem.

2.1 Zinnen

In onze alledaagse taal is de zin een teken dat naar iets verwijst (Atkin 2013; Lyotard 1988, 38) in de vorm van een combinatie van woorden (Atkin 2013). Deze woorden worden tot een zin gecombineerd volgens bepaalde regels. De regels volgens welke een zin gevormd is, bepalen de rol die een zin kan vervullen en worden door Lyotard ‘regimes’ genoemd (Held 2005, 77; Lyotard 1988, xii).

2.1.1 De regimes

Binnen de alledaagse taal bestaan verschillende regimes, en dus rollen, voor zinnen (Held 2005, 77), waaronder het kennende, het beschrijvende en het vragende regime (Lyotard 1988, xii). Twee zinnen kunnen een combinatie zijn van dezelfde woorden, maar toch verschillende zinnen zijn omdat ze verschillende regimes volgen.

Neem bijvoorbeeld de zinnen:

- (1) Ankie is lang.
- (2) Is Ankie lang?

Zin (1) volgt het beschrijvende regime, waaronder de regel valt dat aan het einde van de zin een punt staat. Deze zin is dus een beschrijving. Zin (2) volgt het vragende regime, waaronder de regel valt dat aan het einde van de zin een vraagteken staat. Deze zin is dus een vraag. Kortom, aan de manier waarop een zin is opgebouwd, kunnen we zien welk regime de zin volgt. Het regime van een zin zorgt ervoor dat de zin een bepaalde vorm heeft.

Iedere zin bevat een aantal elementen. Ten eerste heeft een zin een ‘Sinn’. De Sinn is dat wat over iets te kennen wordt gegeven, ofwel de wijze waarop iets wordt gepresenteerd. Dit ‘iets’ is de Bedeutung: dat waarnaar verwezen wordt, ofwel dat waarover een zin gaat (Frege 1892, 31-32; Lyotard 1982, 14).² Daarnaast is er volgens Lyotard altijd een zender die de Bedeutung presenteert en een ontvanger waaraan de Bedeutung wordt gepresenteerd (Lyotard 1988, 14). Kortom: “For every phrase, there is a regimen within which it exists, the possible significations of that phrase [Sinn], the referent [Bedeutung] of the phrase, the one from whom the phrase arrives [zender], and the addressee, the one to whom the phrase is addressed [ontvanger].” (Gratton 2018).

De Sinn, Bedeutung, zender en ontvanger van een zin, noemt Lyotard ‘de instanties’ (“instances”). De vier instanties van een zin bestaan altijd in een bepaalde verhouding tot elkaar (Gratton 2018; Lyotard 1988, 11; 14; 70). “The disposition of a phrase universe consists in the situating of these instances in relation to each other.” (Lyotard 1988, 14). Deze verhouding of situering is de boodschap die we over willen brengen door

² In mijn onderzoek gebruik ik Freges termen ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’ als vertalingen voor Lyotards termen, respectievelijk ‘sense’ en ‘referent’. De Nederlandse vertalingen van deze termen, respectievelijk ‘betekenis’ of ‘zin’ en ‘referent’ of ‘verwijzing’, kunnen namelijk tot verwarring leiden.

deze uit te drukken in de zin. Deze boodschap noemt Lyotard ‘het universum’ (Lyotard 1988, 11; 14; 70). Het universum kan dan ook als volgt worden samengevat: iemand (zender) zegt iets (Sinn) over iets (Bedeutung) tegen iemand (ontvanger) (Nouvet 2003, 233).

Het universum wordt gepresenteerd in een zin. De zin is dan ook ‘de presentatie’ van een universum (Lyotard 1988, 70). We begrijpen de zin dus als een talig middel waarin we onze boodschap uitdrukken om deze over te kunnen brengen (Atkin 2013; Frege 1892, 31-32; Lyotard 1988, 18).³

2.1.2 De presentatie van een universum

Een zin is de presentatie van ten minste één universum (Lyotard 1988, 70). “No matter which regimen it obeys, it entails a *There is [Il y a]*. There is what is signified, what it is signified about, to whom and by whom it is signified: a universe. At least one universe, because the sense [Sinn], the referent [Bedeutung], the addressor [zender], or the addressee [ontvanger] can be equivocal.” (Lyotard 1988, 70). De manier waarop een universum gepresenteerd wordt, wordt bepaald door het regime dat de zin volgt (Lyotard 1988, 128). Omdat de zin een presentatie is van een universum, is het geen ding, maar een ‘plaatsvinden’. Immers, wanneer er een zin is, *vindt* de presentatie van ten minste één universum *plaats* (Lyotard 1988, 75; Spinoy 2008, 15).

Het feit dat een zin de presentatie is van *ten minste* één universum, betekent dat dezelfde zin gebruikt kan worden om verschillende boodschappen uit te drukken. Dit is het geval wanneer ten minste een van de instanties verschillende mogelijke betekenissen heeft (Lyotard 1988, 70). Ik zal dit toelichten aan de hand van een voorbeeld.

Neem de zin:

³ Vanaf nu zal ik afwisselend de termen ‘de boodschap’ en ‘het universum’ hanteren wanneer ik spreek over de verhouding tussen de vier instanties, afhankelijk van de context waarin ik deze bespreek.

(3) Mijn fiets is groen.

Puur op basis van zin (3) weten we niet wie de zender is binnen het universum waarvan deze zin de presentatie is. In een eerste situatie is Ankie degene die de zin uit. ‘Mijn’ heeft dan de betekenis ‘van Ankie’, wat betekent dat Ankie de zender is. In een tweede situatie is Bart degene die de zin uit, wat betekent dat ‘Mijn’ de betekenis ‘van Bart’ heeft. In dat geval is Bart de zender.

We zien dat de zender van zin (3) verschillende betekenissen kan hebben, zoals ‘Ankie’ of ‘Bart’. Daarnaast weten we niet, puur op basis van zin (3), wie de ontvanger van de zin is. Stel dat Ankie de zender is, dan kan zij de zin hebben geuit richting Cor, maar ook richting Diede. Geen van beiden wordt als betekenis uitgedrukt in de zin. We weten dus niet naar wie de zin werd geuit door Ankie. De ontvanger van zin (3) kan dus, net zoals de zender, verschillende betekenissen hebben.

Wanneer ten minste één van de instanties verschillende betekenissen kan hebben, betekent dit dat er verschillende mogelijkheden zijn voor de manier waarop de vier instanties van de zin zich tot elkaar verhouden. Zo is de betekenis van de zender van invloed op de betekenis van de Bedeutung. Immers, in de eerste situatie verwijst ‘Mijn fiets’ naar ‘de fiets van Ankie’, terwijl ‘Mijn fiets’ in de tweede situatie ‘de fiets van Bart’ betekent.

Hoewel in beide situaties hetzelfde wordt gezegd over een ‘iets’ waarnaar ‘Mijn fiets’ kan verwijzen – met andere woorden: de Sinn van de zin is in beide situaties hetzelfde – is de boodschap van de zin in de eerste situatie anders dan in de tweede situatie. In de eerste situatie is de fiets van Ankie groen, terwijl in de tweede situatie de fiets van Bart groen is.

Dit betekent dat dezelfde zin verschillende boodschappen kan hebben en dat we de boodschap van de zin niet kunnen bepalen uitsluitend op basis van die zin zelf. Met andere woorden: we weten niet hoe de Bedeutung, Sinn, zender en ontvanger van de zin zich tot elkaar verhouden. Aangezien deze verhouding de boodschap is waarvan de zin de presentatie

is, kunnen we de boodschap niet kennen op basis van de presenterende zin (Lyotard 1988, 71; 77). Een zin heeft op zichzelf dus geen boodschap.

Toch zijn we in staat om boodschappen over te brengen op elkaar. Er is dus een manier waarop we kunnen achterhalen welke boodschap er in een zin wordt uitgedrukt. Dit doen we door een zin te verbinden met andere zinnen (Lyotard 1988, 29; 70-71).

2.1.3 Zinnen verbinden

Wanneer we de onderlinge verhouding tussen de instanties kunnen kennen op basis van een verbinding tussen zinnen, betekent dit dat de initiële zin, die de presentatie van een universum is, zelf wordt gepresenteerd in een andere zin. De zin waarmee de initiële zin verbonden wordt, is dus de presentatie van de initiële zin (Lyotard 1988, 70-71): “A presentation can be presented as an instance in the universe of a phrase. [...] But the phrase that presents the presentation itself entails a presentation, which it does not present.” (Lyotard 1988, 70). Ik zal dit toelichten aan de hand van een voorbeeld.

Neem opnieuw de zin:

(3) Mijn fiets is groen.

Op basis van zin (3) weten we niet wiens fiets groen is. Neem nu de zin:

(4) Dit antwoordde Ankie toen Cor haar vroeg welke kleur haar fiets heeft.

We verbinden zin (3) met zin (4) door zin (4) direct te laten volgen op zin (3). Uit zin (4) blijkt dat Ankie de spreker was die zin (3) uitte. We kunnen dus op basis van zin (4) vaststellen dat Ankie de zender is van zin (3). Zin (4) is dan de presentatie van zin (3).

Dit betekent dat we de Bedeutung van zin (3) kunnen kennen. ‘Mijn’ in zin (3) verwijst naar ‘van Ankie’, dus de Bedeutung van ‘Mijn fiets’ is

‘de fiets van Ankie’. De Sinn van zin (3) presenteert dus iets over de fiets van Ankie, namelijk dat deze groen is. We hebben nu de volgende boodschap vastgesteld voor zin (3): de fiets van Ankie is groen.

We hadden zin (3) echter ook door een andere zin kunnen laten opvolgen, bijvoorbeeld:

(5) Dit antwoordde Bart toen Corrie hem vroeg welke kleur zijn fiets heeft.

Hiermee zouden we aan zin (3) een andere zender en dus een andere boodschap toekennen dan wanneer we deze zouden opvolgen met zin (4). Immers, nu is Bart de zender van zin (3), waardoor de boodschap is: de fiets van Bart is groen.

Er zijn dus verschillende mogelijke manieren om zinnen te verbinden. Deze bepalen welke boodschap door de initiële zin wordt gepresenteerd (Lyotard 1988, 29; 70-71) en zelfs of de zin een boodschap presenteert (Lyotard 1988, 29).

Stel bijvoorbeeld dat we zin (3) direct zouden opvolgen met de zin:

(6) Mijn fiets heeft geen bel.

Zin (6) geeft ons geen enkele informatie over wie de zender van zin (3) is en dus kent zin (6) geen boodschap toe aan zin (3). Een verbinding is dus niet altijd betekenisvol (Lyotard 1988, 29).

Volgens Lyotard zijn er twee voorwaarden waaraan een verbinding van zinnen moet voldoen om betekenisvol te zijn. Ten eerste dienen de verbonden zinnen dezelfde *Bedeutung* te hebben (Lyotard 1988, 38). Ten tweede dienen de verbonden zinnen van verschillende, ofwel heterogene regimes te zijn (Lyotard 1988, xii; 29; 71).

In het geval van zin (3) en zin (6) kunnen beide zinnen dezelfde *Bedeutung* hebben, maar ze volgen geen heterogene regimes. Beide volgen

het bewerende regime. Daarmee wordt niet voldaan aan Lyotards tweede voorwaarde voor betekenisvolle verbindingen.

Kortom, een zin is pas betekenisvol wanneer deze wordt verbonden met ten minste één zin met een ander regime dan dat van de initiële zin (Lyotard 1988, xii; 29; 71) en wanneer ze naar hetzelfde verwijst als de zinnen waarmee ze verbonden is (Lyotard 1988, 38). Alle verbonden heterogene regimes vormen samen een discoursgenre (Lyotard 1988, xii).

2.2 De discoursgenres

De manier waarop zinnen met heterogene regimes met elkaar worden verbonden, wordt bepaald door het discoursgenre waarvan zij deel uitmaken. Het discoursgenre gaat namelijk gepaard met een doel dat we door middel van het uiten van zinnen willen realiseren (Lyotard 1988, xii; 18; 129; 136). “[...] the goal of the genre of discourse determines which modes of linking are appropriate.” (Held 2005, 77), ofwel welke zinnen betekenisvol zijn. Zo kunnen we bijvoorbeeld de volgende doelen hebben: weten, onderwijzen, rechtvaardigen, evalueren of beroeren. De manier waarop zinnen van heterogene regimes verbonden moeten worden, verschilt per doel (Lyotard 1988, xii).

Neem bijvoorbeeld de zin:

(7) Dus we hebben 10 euro betaald.

Zin (7) is een conclusie; een zin die het concluderende regime volgt. Met het uiten van deze zin kunnen we verschillende doelen realiseren. Stel dat we het doel ‘bewijzen’ willen realiseren, dan kunnen we zin (7) verbinden met de zinnen:

(8) We hadden 15 euro.

(9) We hebben nog 5 euro over.

Zin (8) en (9) zijn beweringen. Wanneer we eerst zin (8), daarna zin (9) en tot slot zin (7) uiten, hanteren we een bewijzend discoursgenre. Immers, we hebben dan bewezen dat we 10 euro hebben betaald (conclusie) op basis van het feit dat we 15 euro hadden (bewering) en nog 5 euro over hebben (bewering). Daarmee hebben we ons doel ‘bewijzen’ gerealiseerd.

Een ander doel kan ‘onderwijzen’ zijn. We nemen opnieuw de zinnen (8), (9) en (7) en verbinden deze met de zinnen:

- (10) We trekken 5 van 15 af om te bepalen hoeveel euro we betaald hebben.
(11) 15 eraf 5 is 10.

Zin (10) is een uitleg en zin (11) is een berekening. We laten de zinnen elkaar opvolgen in deze volgorde: (8), (9), (10), (11), (7). Dit betekent dat de conclusie en beweringen nu verbonden zijn met een uitleg en een berekening. Het discoursgenre is daardoor niet langer ‘bewijzend’, maar ‘onderwijzend’. Met dit discoursgenre realiseren we dan ook een ander doel dan met het bewijzende discoursgenre, namelijk ‘onderwijzen’. We zien dus dat dezelfde zin op verschillende manieren kan worden verbonden met zinnen van heterogene regimes (Lyotard 1988, 66), waardoor ze tot verschillende discoursgenres kan behoren en dus verschillende boodschappen kan uitdrukken.

Daarnaast kunnen we dezelfde zin binnen hetzelfde discoursgenre op verschillende manieren verbinden. In dat geval is er sprake van verschillende verbindingen, maar niet van verschillende discoursgenres en dus ook niet van verschillende doelen. Wel betekent dit dat de verbindingen verschillende betekenissen kunnen hebben en dus verschillende boodschappen kunnen uitdrukken.

Dit hebben we gezien toen we zin (3), een bewering, op verschillende manieren verbonden. Toen we zin (3) verbonden met zin (4), een vraag, leverde dit de boodschap ‘de fiets van Ankie is groen’ op voor zin (3). Toen we zin (3) verbonden met zin (5), ook een vraag, leverde dit de

boodschap ‘de fiets van Bart is groen’ op voor zin (3). Hoewel beide verbindingen verschillende boodschappen toekennen aan zin (3), hanteren we in beide gevallen een ‘wetend’ discoursgenre. Dit komt doordat we in beide gevallen een ‘bewerend’ regime verbinden met uitsluitend een ‘vragend’ regime.

Kortom, binnen een discoursgenre kunnen verschillende zinnen op dezelfde manier worden verbonden en kan dezelfde zin op verschillende manieren worden verbonden. Dit laatste betekent dat dezelfde zin verschillende betekenissen kan hebben, ofwel verschillende boodschappen kan uitdrukken. De manier waarop zinnen met elkaar worden verbonden binnen een discoursgenre is daarom niet noodzakelijk. Dat zinnen met elkaar worden verbonden, is daarentegen wel noodzakelijk: “To link is necessary, but how to link is not.” (Lyotard 1988, 66). Dit komt, zoals besproken in paragraaf 2.1.3, doordat een zin pas betekenis heeft op het moment dat deze met andere zinnen verbonden wordt (Lyotard 1988, 29; 70-71). Willen we op een betekenisvolle manier communiceren, dan moeten we zinnen dus altijd verbinden binnen een bepaald discoursgenre.

Omdat de manier waarop zinnen met elkaar worden verbonden niet noodzakelijk is, kunnen verschillende deelnemers aan hetzelfde gesprek dezelfde zin op verschillende manieren verbinden. Met andere woorden: verschillende gespreksdeelnemers kunnen verschillende discoursgenres hanteren. Zoals besproken, leidt dit tot het eerste hermeneutisch probleem dat ten grondslag ligt aan het communicatieprobleem van depressieve personen. Om te verduidelijken hoe dit eerste hermeneutisch probleem tot stand komt en vervolgens tot het communicatieprobleem leidt, geeft Lyotard in *The Differend: Phrases in Dispute* een voorbeeld van een communicatieprobleem, ofwel een conflict, tussen een aanklager en verdediger. Ik zal dit voorbeeld kort bespreken. Echter is een kanttekening te plaatsen bij dit voorbeeld, zoals ik zal aangeven in mijn bespreking. Daarom zal ik later in mijn onderzoek voorbeelden geven van hoe het

communicatieprobleem tot uiting komt in de praktijk bij depressieve personen.

De aanklager en verdediger in Lyotards voorbeeld voeren argumenten aan, respectievelijk tegen en voor de stelling dat concentratiekamp Auschwitz een vernietigingskamp was waar men gebruik maakte van gaskamers om mensen te vermoorden. Met als doel om de stelling te ontkrachten, hanteert de aanklager het aanklagende discoursgenre, terwijl de verdediger het verdedigende discoursgenre hanteert om de stelling te verdedigen. Beide discoursgenres zijn een verzameling van regels die bepalen of een bewijs, dat ofwel voor, ofwel tegen de stelling wordt aangeleverd, geldig is. Deze regels zijn afhankelijk van het doel dat wordt nagestreefd: het ontkrachten of verdedigen van de stelling.

Een van de regels waaruit het aanklagende discoursgenre bestaat, is dat er een slachtoffer moet zijn dat kan getuigen dat de gaskamers bestonden en dat deze werden gebruikt om mensen te vermoorden: “To have “really seen with his own eyes” a gas chamber would be the condition which gives one the authority to say that it exists and to persuade the unbeliever. Yet it is still necessary to prove that the gas chamber was used to kill at the time it was seen. The only acceptable proof that it was used to kill is that one died from it.” (Lyotard 1988, 3). Deze regel is echter geen onderdeel van het verdedigende discoursgenre. Een getuigenis van een slachtoffer kan namelijk niet worden gebruikt als bewijs voor de stelling, omdat deze helemaal niet bestaat. Immers: “[...] if one is dead, one cannot testify that it is on account of the gas chamber.” (Lyotard 1988, 3).

De zin ‘Er zijn geen slachtoffers die kunnen getuigen dat de gaskamers bestonden,’ wordt dan ook op verschillende manieren geïnterpreteerd binnen de verschillende discoursgenres. Zo brengt deze zin binnen het aanklagende discoursgenre de boodschap over dat Auschwitz geen vernietigingskamp was, terwijl ze binnen het verdedigende discoursgenre juist de boodschap overbrengt dat Auschwitz wel een

vernietigingskamp was. Het aanklagende discoursgenre is dan ook ongeschikt voor het kenbaar maken van het object 'Auschwitz als vernietigingskamp'.

Echter, omdat dit object wel degelijk bestaat in de werkelijkheid, zou het wel kenbaar gemaakt moeten kunnen worden. Daarom stelt Lyotard dat de aanklager de slachtoffers onrecht ("*tort*") aandoet. Om dit onrecht ongedaan te maken, ofwel om het conflict op te lossen, zal de verdediger de aanklager ervan willen overtuigen dat hij de verkeerde regels hanteert (Lyotard 1988, 5). "Therefore, the plaintiff must conform his/her claim or testimony to fit the rules of the genre of discourse in which the claim is being made." (Held 2005, 80); in dit geval het aanklagende discoursgenre. Echter, binnen het aanklagende discoursgenre is het onrecht vanwege de gehanteerde aanklagende regels onbespreekbaar, waardoor de verdediger alsnog het verdedigende discoursgenre zal hanteren, terwijl de aanklager het aanklagende discoursgenre blijft hanteren. Daardoor zal de aanklager de boodschap van de verdediger op een aanklagende manier interpreteren en dus als bevestiging zien van zijn eigen standpunt (Lyotard 1988, 4; 14). Daarmee wordt de slachtoffers als het ware dubbel onrecht aangedaan (Lyotard 1988, xii; 138; 158). "[...] an inexpressible injustice has been done and the restrictions of the genre of discourse involved are precluding the expression of this injustice." (Held 2005, 80). Dit zou aantonen dat het conflict niet kan worden opgelost en dus dat de aanklager en verdediger te maken hebben met een *différend*.

Een *différend* is "the unstable state and instant of language wherein something which must be able to be put into phrases cannot yet be." (Lyotard 1988, 13). In het geval van depressieve personen betreft de *différend* de boodschap dat er een ervaring van depressiviteit is die niet wordt overgebracht. Er zijn in dat geval twee boodschappen die niet worden overgebracht: de ervaring van depressiviteit zelf en het feit dat er een ervaring van depressiviteit bestaat die nog niet kan worden overgebracht

middels de taal. Met andere woorden: daar waar een différend zich voordoet, is sprake van het discoursprobleem.

Om het discoursprobleem op te lossen, moet het bestaan van de différend, en dus van het discoursprobleem, kenbaar worden gemaakt. Zolang de aanklager en verdediger, of de depressieve persoon en diens gesprekspartner, verschillende discoursgenres hanteren, zal het discoursprobleem blijven bestaan. Daarom onderzoekt Lyotard de mogelijkheid om een derde discoursgenre te introduceren dat een verzameling is van unaniem overeengekomen procedures om vast te stellen of er sprake is van een niet-overgebrachte boodschap. Dit discoursgenre zou, omdat ze bestaat uit unaniem overeengekomen procedures, door beide gespreksdeelnemers kunnen worden gehanteerd. Lyotard noemt een dergelijk discoursgenre 'een universeel discoursgenre' (Lyotard 1988, xii).

In het geval van de aanklager en verdediger lijkt het rechtsprekend discoursgenre hier in eerste instantie geschikt voor te zijn, omdat de rechter dit hanteert bij het bepalen van welke partij, de aanklagende of verdedigende, met het beste bewijs komt, zowel met betrekking tot de stelling dat Auschwitz een vernietigingskamp was, als de stelling dat de aanklager zijn bewijsregels moet aanpassen. Echter, noch de aanklager, noch de verdediger hanteert het rechtsprekende discoursgenre. Zij blijven hun eigen discoursgenres hanteren. Het rechtsprekende discoursgenre zorgt er dus niet voor dat het aanklagende discoursgenre niet langer op basis van haar eigen regels het verdedigende discoursgenre beoordeelt en andersom. Ze wordt nu zelf ook beoordeeld op basis van de regels van het aanklagende en verdedigende discoursgenre. Daarom is het rechtsprekende discoursgenre geen universeel discoursgenre, maar slechts een discoursgenre te midden van alle discoursgenres. Zo zal het zijn in alle gevallen, aldus Lyotard. Het gevolg van het toevoegen van een discoursgenre is niet dat de bestaande différends worden opgeheven, maar dat nieuwe différends ontstaan, waardoor het discoursprobleem in stand wordt gehouden. Een universeel discoursgenre bestaat dan ook niet (Lyotard 1988, xii; 140; 158).

Dit komt, volgens Lyotard, doordat het bestaan van een verzameling van unaniem overeengekomen procedures onmogelijk is om de realiteit van een object van een 'idee' vast te stellen (Lyotard 1988, 5), omdat een dergelijk object niet waarneembaar is. Dit betekent dat de niet-overgebrachte boodschappen van de slachtoffers en de verdediger gaan over objecten van een 'idee'. Zo bestaat het object 'Auschwitz als vernietigingskamp' niet (meer) in de waarneembare werkelijkheid, want het kamp is niet (langer) in gebruik. Het bestaat slechts als object van de 'idee' 'geschiedenis'. Daar waar de aanklager alleen getuigenissen van slachtoffers als bewijs ziet voor het bestaan van een object van 'geschiedenis', kan de verdediger zaken als documenten en getuigenissen van historici als bewijs zien. Met andere woorden: de 'ideeën' die beide partijen hebben van wat 'geschiedenis' is, verschillen van elkaar. Daarbij zijn de betekenis van de 'idee' 'geschiedenis' en het bijbehorende discoursgenre van de ene partij niet beter dan die van de andere; er bestaat immers geen universeel discoursgenre op basis waarvan kan worden beoordeeld welk genre het beste is (Lyotard 1988, 138). Daardoor kunnen de aanklager en verdediger verschillende betekenissen toekennen aan het object 'concentratiekamp Auschwitz' en de boodschappen over dit object.

Op basis van bovenstaande kan geconcludeerd worden dat de taal ontoereikend is voor het overbrengen van boodschappen over, ofwel het kenbaar maken van een object van een 'idee' (Lyotard 1988, 56-57). Dit betekent dat de ontoereikendheid van de taal het discoursprobleem veroorzaakt en in stand houdt.

Echter, zoals gezegd, is een kanttekening te plaatsen bij bovenstaand voorbeeld. Het lijkt namelijk aannemelijk dat het conflict tussen de aanklager en verdediger middels de taal kan worden opgelost, en wel middels het cognitieve discoursgenre, ofwel de logica. Immers, middels de logica kan worden aangetoond dat de aanklager een regel hanteert die in strijd is met zijn eigen betekenis van de term 'slachtoffer van gaskamers'. Volgens deze betekenis moet een slachtoffer door de gaskamers gestorven

zijn, wat tot logisch gevolg heeft dat er geen getuigenissen van deze slachtoffers kunnen bestaan. Middels de logica zou de aanklager moeten inzien dat zijn regels ongeschikt zijn. Zo stelt Lyotard: “These rules [de regels die het bewijs aanvoeren] determine the universes of cognitive phrases, that is, they assign certain functions to the instances of referent, addressor, addressee, and sense. Thus: the addressor presumably seeks to obtain the addressee’s agreement concerning the referent’s sense: the witness must explain to the addressee the signification of the expression, *gas chamber*. [...] When agreement is achieved, a well-formed expression becomes available. Each one can say: we agree that a gas chamber is this or that. Only then, can the existence of a reality which might suit as a referent for that expression be “shown” by means of a phrase in the form: *This or that is a case of a gas chamber.*” (Lyotard 1988, 16). Zo ook kan worden vastgesteld wat een slachtoffer van de gaskamers is. Zodra hierover overeenstemming is bereikt, zal de aanklager zijn ongeschikte regels loslaten en is het conflict opgelost. Dit betekent dat het conflict geen différend was. Een différend kan immers niet middels de taal worden opgelost. Indien mijn bezwaar tegen Lyotards voorbeeld correct is, moet geconcludeerd worden dat zijn voorbeeld ongeschikt is voor het illustreren van hoe het discoursprobleem tot uiting komt in de praktijk.

Daarom zal ik nu ter illustratie van het discoursprobleem een beschrijving van Meijer van haar depressiviteit analyseren. Daarbij zal ik een onderscheid maken tussen de alledaagse betekenis van depressiviteit en de betekenis ervan voor depressieve personen, overeenkomstig met de wetenschappelijke bevindingen van Lewis (1996), gelijkgesteld aan respectievelijk het alledaagse discoursgenre en het existentiële discoursgenre op basis van Lyotards discoursfilosofie.

Meijer schrijft het volgende: “Depressie is zo’n grote ervaring die zich op de grond van je bestaan richt. Verdriet, zorgen, vermoeidheid, geen zin hebben in de dag of de week overkomt iedereen weleens. Dergelijke gevoelens kunnen ook voortkomen uit een depressie, maar de depressie zelf

gaat dieper en houdt langer aan.” (Meijer 2020, 44). Meijer laat hier zien dat *alledaagse* negatieve emoties, zoals verdriet of ‘niet blij’ zijn, niet overeenkomen met gevoelens van depressiviteit. Daarom probeert Meijer duidelijk te maken wat depressiviteit dan wel is. Dit doet zij door de *existentiële* betekenis van ‘depressiviteit’ uit te drukken, en wel op de volgende manier: volgens Meijer gaat depressiviteit gepaard met een gevoel van eenzaamheid, maar niet een eenzaamheid die het gevoel van ‘alleen zijn’ inhoudt. De eenzaamheid bij depressiviteit is “het fundamentele existentiële besef dat we allemaal echt alleen zijn” (Meijer 2020, 45). Uit dit en het vorige citaat blijkt dat de term ‘depressiviteit’, naast de *alledaagse* betekenis ‘niet blij’, een *existentiële* betekenis heeft die gericht is op “de grond van je bestaan” en “het fundamentele existentiële besef”, waardoor *alledaagse* gevoelens zoals “verdriet”, “zorgen”, “vermoeidheid” en “geen zin hebben” een ‘zwaardere’ betekenis krijgen.

Deze zwaardere betekenis bestaat alleen binnen het *existentiële* discoursgenre en niet binnen het *alledaagse* discoursgenre. De gesprekspartner van de depressieve persoon, die het *alledaagse* discoursgenre hanteert, zal deze zwaardere betekenis dan ook niet toekennen aan de term ‘depressiviteit’. Dit probleem is niet middels het *cognitieve* discoursgenre op te lossen, omdat het een ervaring betreft; een niet-waarneembaar object. De persoon met het *alledaagse* discoursgenre heeft geen toegang tot een andere dan de dagelijkse betekenis van de term, omdat hij nooit de zwaarte van depressiviteit heeft ervaren. Daardoor kunnen omschrijvingen als ‘niet blij zijn’ de lading van de ervaren depressiviteit niet dekken, maar brengen ze slechts een *alledaags* ‘niet blij zijn’ over. Er is dan een boodschap, ofwel een ervaring, die niet overgebracht kan worden terwijl dit wel zou moeten kunnen.

Bovendien kan niet binnen het *alledaagse* discoursgenre uitgelegd worden dat er een zwaardere ervaring van ‘niet blij zijn’ is die niet wordt overgebracht, omdat de beschrijving ‘zwaarder’ niet hetzelfde betekent binnen het *alledaagse* discoursgenre als binnen het *existentiële*

discoursgenre. Een zwaardere ervaring van ‘niet blij zijn’ wordt dan wellicht ‘helemaal niet blij zijn’ en doet geen recht aan de fundamentele, existentiële zwaarte van de ervaren depressiviteit. Het onvermogen van de gesprekspartner van de depressieve persoon om een existentiële betekenis toe te kennen aan de ervaring van depressiviteit, verklaart dan ook het feit dat deze geneigd is om de depressieve persoon zijn ervaring in termen van oorzakelijkheid te laten uitdrukken.

Kortom, door de discrepantie tussen de discoursgenres die de depressieve persoon en zijn gesprekspartner hanteren, is er sprake van een niet-overgebrachte ervaring van depressiviteit, ofwel een différend, en van de onmogelijkheid om dit feit bespreekbaar te maken. Met andere woorden: er is sprake van het discoursprobleem.

2.3 De stilte

Zolang het discoursprobleem bestaat, is er een boodschap die niet wordt overgebracht, terwijl ze wel overgebracht zou moeten kunnen worden. De beoogde boodschap wordt niet overgebracht, omdat ze niet wordt uitgedrukt in een zin die geschikt is om de boodschap over te brengen. De beoogde boodschap blijft in ‘de stilte’ bestaan. We zeggen dan dat er een stilte plaatsvindt (Lyotard 1988, 56-57).

Wanneer een stilte plaatsvindt, hoeft de spreker niet letterlijk stil te zijn. Een stilte vindt plaats wanneer er niets gezegd wordt, bijvoorbeeld omdat de spreker nog geen woorden kan geven aan zijn boodschap, maar ook wanneer er al iets anders gezegd wordt. Er kan immers slechts één zin tegelijkertijd plaatsvinden, ofwel één boodschap tegelijkertijd worden uitgedrukt (Lyotard 1988, 13).

Wanneer er een boodschap is die in de stilte blijft bestaan, is er iets wat niet wordt gezegd. Dit betekent dat een stilte een boodschap in zich draagt: “a refusal or inability to speak or respond means something” (Malpas 2003, 63). De stilte draagt namelijk zowel de niet-overgebrachte boodschap in zich als de boodschap dat er een boodschap bestaat die niet

wordt overgebracht. Daarmee is de stilte de presentatie van een niet-overgebrachte boodschap, zoals de zin de presentatie is van een boodschap. Lyotard noemt de stilte dan ook een ‘negatieve zin’ (Lyotard 1988, 13).

Net als een talige zin kan een stilte dan ook verschillende dingen betekenen,⁴ waardoor op basis van uitsluitend de stilte niet kan worden bepaald welke niet-overgebrachte boodschap er in de stilte bestaat. Dit komt doordat een stilte de ruimte is tussen de initiële, reeds geuite zin en de nog te uiten zin waarmee de initiële zin verbonden zal worden. In deze ruimte bestaan ‘potentiële zinnen’ die ‘geactualiseerde zinnen’ worden wanneer ze worden geuit en worden verbonden met een andere geactualiseerde zin (Lyotard 1988, 138). In een stilte bestaan meerdere potentiële zinnen, omdat de verbinding van zinnen op verschillende manieren kan plaatsvinden (Lyotard 1988, 66), ofwel omdat er verschillende discoursgenres gehanteerd kunnen worden.

Welke potentiële zin niet geactualiseerd wordt in de stilte, ofwel welke boodschap niet wordt geuit, kan door de gesprekspartner van de spreker niet worden bepaald op basis van de stilte die plaatsvindt, omdat er meerdere potentiële zinnen in die stilte bestaan. De stilte kan dus de presentatie zijn van meerdere potentiële niet-overgebrachte boodschappen, ofwel universa. Dit komt doordat ten minste één van de vier instanties van het universum verschillende betekenissen kan hebben. Wanneer de spreker niet de beoogde betekenis van een bepaalde instantie kan overbrengen, maar geen enkele of een andere betekenis overbrengt, zeggen we dat hij het vermogen van de betreffende instantie mist om deze te presenteren (Lyotard 1988, 13-14). Hij slaagt dan niet in het overbrengen van zijn boodschap,

⁴ De verschillende betekenissen van de stilte die in dit onderzoek worden besproken, betreffen de stiltes die plaatsvinden bij het discoursprobleem. Wanneer er geen sprake is van het discoursprobleem en er wel een stilte plaatsvindt, dan heeft de stilte namelijk de betekenis dat er *geen* boodschap is (die niet kan worden overgebracht). Deze stilte is dus niet het gevolg van een probleem. Het risico bestaat dat een stilte die plaatsvindt bij het discoursprobleem, en dus wel problematisch is, bovenstaande betekenis wordt gegeven waardoor de luisteraar niet doorheeft dat de spreker een boodschap heeft die hij niet kan overbrengen.

ofwel het kenbaar maken van een bepaald object van een 'idee', en heeft dus te maken met het discoursprobleem.

Omdat er vier instanties zijn, zijn er vier manieren waarop de spreker te maken kan krijgen met het discoursprobleem. Ik zal dit toelichten aan de hand van de boodschap die de verdediger uit Lyotards voorbeeld op de aanklager probeert over te brengen, namelijk: 'Auschwitz was een vernietigingskamp waar men gebruik maakte van gaskamers om mensen te vermoorden.' Daarnaast zal ik laten zien hoe het discoursprobleem zich uit in het geval van depressieve personen.

De eerste van de vier redenen voor het feit dat de verdediger te maken kan krijgen met het discoursprobleem is dat hij het vermogen mist van de *Bedeutung*; het 'iets' waarover hij iets wil zeggen (Lyotard 1988, 13), namelijk: Auschwitz. Dit komt doordat 'Auschwitz' binnen het verdedigende discoursgenre de betekenis heeft van 'vernietigingskamp', terwijl het binnen het aanklagende discoursgenre deze betekenis niet heeft. De zin 'Auschwitz was een vernietigingskamp waar men gebruik maakte van gaskamers om mensen te vermoorden' heeft dan ook geen betekenis binnen het aanklagende discoursgenre. Het gevolg is dat de boodschap van de verdediger niet wordt overgebracht op de aanklager. De boodschap blijft in een stilte bestaan die als de volgende negatieve zin kan worden geformuleerd: "This case does not exist." (Lyotard 1988, 13-14). Dit komt overeen met de conclusie van de aanklager dat vernietigingskamp Auschwitz ("this case") niet bestond ("does not exist").

In het geval van de depressieve persoon wordt het vermogen van de *Bedeutung* gemist wanneer de gesprekspartner zonder ervaring van depressiviteit het bestaan van deze ervaring niet kan erkennen omdat hij het alledaagse discoursgenre hanteert. Voor hem bestaat depressiviteit, volgens de beoogde existentiële betekenis van het woord, immers niet. In dat geval is de depressieve persoon niet letterlijk stil, maar uit hij een zin met de term 'depressiviteit', terwijl de beoogde boodschap over de ervaren depressiviteit in een stilte blijft bestaan voor de gesprekspartner.

Ten tweede is het mogelijk dat de verdediger het vermogen mist van de Sinn; dat wat hij over iets wil zeggen (Lyotard 1988, 13), namelijk: ‘men maakte [binnen vernietigingskamp Auschwitz] gebruik van gaskamers om mensen te vermoorden’. Binnen het verdedigende discoursgenre heeft deze Sinn betekenis, omdat het feit dat men gebruik maakte van gaskamers om mensen te vermoorden, wordt gezien als de oorzaak van het feit dat er geen slachtoffers zijn die kunnen getuigen. Echter heeft deze Sinn binnen het aanklagende discoursgenre geen betekenis, omdat, volgens de aanklagende regels, het feit dat er geen slachtoffers zijn die kunnen getuigen juist betekent dat de gaskamers niet werden gebruikt om mensen te vermoorden. Het gevolg is dat de boodschap van de verdediger in een stilte blijft bestaan die als de volgende negatieve zin kan worden geformuleerd: “It cannot be signified.” (Lyotard 1988, 13-14). Dit komt overeen met het feit dat het gebruikmaken van de gaskamers voor het vermoorden van mensen (“it”) niet kan worden aangetoond (“cannot be signified”) door de verdediger.

In het geval van de depressieve persoon wordt het vermogen van de Sinn bijvoorbeeld gemist wanneer hij probeert uit te leggen dat depressiviteit een ‘zwaarder’ verdriet betreft dan alledaags verdriet. De term ‘zwaarder verdriet’ heeft immers niet de beoogde existentiële betekenis binnen het alledaagse discoursgenre van de gesprekspartner zonder ervaring van depressiviteit en kan dus niet als zodanig worden geïnterpreteerd. Het uiten van een zin met een term als ‘zwaarder verdriet’ vindt dan ook tegelijkertijd plaats met een stilte waarin de werkelijke betekenis van de term als niet-overgebrachte boodschap blijft bestaan.

Ten derde is het mogelijk dat de verdediger het vermogen van de zender mist (Lyotard 1988, 13), namelijk: een slachtoffer van vernietigingskamp Auschwitz. Dit komt doordat ‘een slachtoffer van vernietigingskamp Auschwitz’ binnen het verdedigende discoursgenre betekent ‘iemand die is gestorven door de gaskamers en *niet kan getuigen* dat hij is gestorven door de gaskamers’, terwijl het binnen het aanklagende discoursgenre betekent ‘iemand die is gestorven door de gaskamers en *kan*

getuigen dat hij is gestorven door de gaskamers'. De slachtoffers waarover de verdediger spreekt, zijn volgens de aanklager dus geen slachtoffers. De aanklager erkent hun bestaan niet, waardoor de boodschap dat vernietigingskamp Auschwitz gebruik maakte van gaskamers om mensen te vermoorden ook niet op hem kan worden overgebracht. De boodschap blijft in een stilte bestaan die als de volgende negatieve zin kan worden geformuleerd: "It does not fall within my competence." (Lyotard 1988, 13-14). Dit komt overeen met het feit dat het doel om de boodschap over te brengen dat Auschwitz een vernietigingskamp was waar men gebruik maakte van gaskamers om mensen te vermoorden ("it") niet kan worden bereikt door de slachtoffers ("does not fall within my competence") omdat de slachtoffers volgens de aanklager niet bestaan.

In het geval van de depressieve persoon kan diens gesprekspartner zijn gezag niet erkennen omdat hij bijvoorbeeld niet in staat is een oorzaak voor zijn depressiviteit te geven. In dat geval kunnen zowel de depressieve persoon als de gesprekspartner zonder ervaring van depressiviteit van de depressieve persoon verwachten dat deze een ongeschikt discoursgenre hanteert, namelijk het cognitieve discoursgenre. Binnen dit discoursgenre is het echter onmogelijk om de ervaring van depressiviteit uit te drukken en over te brengen. Dit uit zich dan in het feit dat de depressieve persoon geen woorden kan geven aan zijn ervaring van depressiviteit, waardoor letterlijk een stilte plaatsvindt.

Ten vierde is het mogelijk dat de verdediger het vermogen mist van de ontvanger (Lyotard 1988, 13), namelijk: de aanklager. Zo zou de verdediger de autoriteit van de aanklager kunnen ontkennen vanwege het feit dat deze, volgens het verdedigende discoursgenre, verkeerde bewijsregels hanteert. Daardoor zou de aanklager geen betekenis hebben als ontvanger binnen het verdedigende discoursgenre. De verdediger zou dan geen moeite doen om zijn boodschap op de aanklager over te brengen. In dat geval zou zijn boodschap in een stilte blijven bestaan die als de volgende negatieve zin kan worden geformuleerd: "This case does not fall within your

competence.” (Lyotard 1988, 13-14). De boodschap dat Auschwitz een vernietigingskamp was (“this case”) zou dan nooit door de aanklager kunnen worden ontvangen (“does not fall within your competence”), omdat ze niet aan hem wordt gepresenteerd.

In het geval van de depressieve persoon kan deze, bijvoorbeeld op basis van eerdere ervaringen zoals blijkt uit het onderzoek van Lewis (1996), concluderen dat zijn gesprekspartner niet in staat is om zijn ervaring van depressiviteit op de juiste manier te begrijpen. Ter vermijding van het ervaren van een gebrek aan empathie, kan de depressieve persoon daarom iedere poging staken om zijn ervaring over te brengen. Hij zal dan geen enkele zin uiten om zijn boodschap over te brengen, waardoor er dus letterlijk een stilte plaatsvindt die, zoals besproken, hoogst waarschijnlijk gepaard gaat met terugtrekgedrag.

Kortom, wanneer een spreker zijn boodschap niet kan overbrengen, uit dit zich in een stilte die ten minste één van de volgende boodschappen uitdrukt: “This case does not exist.”, “It cannot be signified.”, “It does not fall within my competence.” of “This case does not fall within your competence.” Een stilte wijst echter niet aan welke van deze boodschappen ze uitdrukt, waardoor ze op verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd, afhankelijk van het discoursgenre dat gehanteerd wordt door de gesprekspartner. Daarom kan op basis van een stilte niet worden vastgesteld waarom een boodschap niet kan worden overgebracht, laat staan hoe de niet-overgebrachte boodschap alsnog overgebracht zou moeten kunnen worden (Lyotard 1988, 13-14), zodat het discoursprobleem wordt opgelost.

2.4 De ontoereikendheid van de taal

Het is nu de vraag in hoeverre het discoursprobleem kan worden opgelost middels de taal. Het probleem is immers een gevolg van de ontoereikendheid van de taal voor het uitdrukken van boodschappen die een object van een ‘idee’ betreffen, zoals de ervaring van depressiviteit. Zoals

gezegd, zijn objecten van een ‘idee’ geen objecten die in de werkelijkheid waarneembaar zijn. Met andere woorden: het zijn geen ‘dingen’ of ‘zijnden’, zoals een virus dat bijvoorbeeld wel is. Ze betreffen daarentegen ‘activiteit’ of ‘ervaring’.

Zoals voor elk universum geldt, worden ook ‘idee’-universa gepresenteerd in een initiële zin die op haar beurt gepresenteerd wordt in een verbonden zin om betekenis te krijgen (Lyotard 1988, 71), waardoor de initiële zin het universum wordt van de verbonden zin. Dit betekent dat de verbonden zin de presentatie is van de initiële zin en dus niet van het ‘idee’-universum van de initiële zin. Het gevolg is dat niet het object van een ‘idee’ als zodanig, maar slechts de *presentatie* van dat object betekenis krijgt. Met andere woorden: zodra we betekenis proberen te geven aan een object van een ‘idee’, vindt er een overgang plaats van activiteit of ervaring naar ding of zijnde. Dit proces noemt Lyotard ‘disintegratie’ (“disintegration”). Daardoor geven we geen betekenis aan het object van een ‘idee’ als zodanig, maar aan het object van een ‘idee’ als ware het een object van cognitie (Lyotard 1988, 77-78).

Voor de ervaring van depressiviteit betekent dit dat we de ervaring – of beter het ‘ervaren’ – niet als de activiteit van ‘ervaren’ overbrengen, maar hooguit als een ding dat ‘de ervaring’ zou moeten zijn. Kortom, zodra we een object van een ‘idee’ middels de taal willen overbrengen, geven we haar een betekenis die ze niet werkelijk heeft. Dit komt doordat we het cognitieve discoursgenre gebruiken, ofwel de rede, voor het communiceren over dingen die niet redelijk zijn.

Er bestaat momenteel geen taal waarbinnen een object van een ‘idee’ volgens haar werkelijke betekenis kan worden overgebracht (Lyotard 1988, 13). De taal is dus, tenminste in haar huidige vorm, ontoereikend voor het overbrengen van boodschappen over, ofwel het kenbaar maken van een object van een ‘idee’ (Lyotard 1988, 77-78), zoals de ervaring van depressiviteit. Bij het kenbaar maken van de ervaring van depressiviteit krijgt de depressieve persoon dus altijd te maken met het discoursprobleem.

Binnen zijn discoursfilosofie onderzoekt Lyotard de mogelijkheden voor het oplossen van het discoursprobleem. Onderdeel van de oplossing is, volgens hem, dat kenbaar moet kunnen worden gemaakt aan de onwetende gespreksdeelnemers dat het discoursprobleem bestaat, ofwel dat er sprake is van een différend (Lyotard 1988, 13; Sawyer 2014, 30). Zoals besproken, vindt er in het geval van een différend een problematische stilte plaats die verschillende dingen kan betekenen. Het is dan ook niet evident dat de stilte de boodschap overbrengt dat er een différend bestaat, laat staan waarom deze bestaat.

We zouden kunnen denken dat het aan de spreker is om over te brengen dat er een différend bestaat. De différend is echter een object dat niet in de werkelijkheid waargenomen kan worden, ofwel ze is een object van een 'idee'. Het middels de taal proberen over te brengen van het bestaan van de différend als object van een 'idee' zou, zoals besproken, ertoe leiden dat ze als object van cognitie wordt overgebracht. Dit betekent dat het proberen overbrengen van de différend slechts leidt tot de creatie van nieuwe différends (Held 2005, 83; Lyotard 1988, 27). In het volgende hoofdstuk zal ik uiteenzetten hoe Lyotard dit probleem onderzoekt en probeert op te lossen.

3 Oplossingen voor het discoursprobleem

Zoals gezegd, meent Lyotard dat de eerste stap in de richting van het oplossen van het discoursprobleem het kenbaar maken is van de *différend*. Ik gaf reeds aan dat het kenbaar maken van de *différend* middels de taal niet leidt tot het oplossen van het discoursprobleem, maar slechts tot de creatie van nieuwe *différends*. In een essay dat Lyotard schreef als supplement op een van zijn werken, getiteld *The Phrase-Affect (From a Supplement to the Differend)* (Lyotard 2001), stelt hij dat de *différend* kenbaar kan worden gemaakt door middel van een stilte. Echter lijkt deze suggestie voor een oplossing in strijd te zijn met het eerder besprokene. Zo stelt Lyotard immers ook dat een stilte meerdere boodschappen kan uitdrukken en dat het voor de gesprekspartner van de spreker onmogelijk is om te weten welke boodschap er middels de stilte wordt uitgedrukt door de spreker. In paragraaf 3.1 zal ik dan ook onderzoeken hoe Lyotard deze suggestie in zijn essay als mogelijke oplossing voor het discoursprobleem ziet.

Naast de suggestie om de *différend* middels de stilte kenbaar te maken, stelt Lyotard in *The Differend: Phrases in Dispute* dat een uitbreiding van de taal kan leiden tot de mogelijkheid het bestaan van de *différend* kenbaar te maken. Echter, ook deze suggestie lijkt in strijd te zijn met een stelling van Lyotard die eerder is besproken. Zo zegt Lyotard dat het middels de taal overbrengen van het bestaan van de *différend* slechts leidt tot de creatie van nieuwe *différends*. Het is dus de vraag in hoeverre een uitbreiding van de taal dit probleem voorkomt. Op deze vraag zal ik een antwoord geven in paragraaf 3.2. We zullen zien dat de oplossing voor het discoursprobleem niet binnen de taal gevonden kan worden. In paragraaf 3.3 zal ik dan ook een mogelijke oplossing bespreken voor het discoursprobleem die buiten de taal ligt.

3.1 De stilte laten spreken

Wanneer de taal, in haar huidige vorm, ontoereikend is voor het overbrengen van het bestaan van een *différend* hebben we in ieder geval nog

de stilte die uitdrukt dat de différend bestaat. Zoals reeds besproken, vindt de stilte in het geval van een différend plaats omdat er een boodschap bestaat die nog niet middels de taal kan worden uitgedrukt en overgebracht. Dit gaat gepaard met een bepaalde ervaring van de spreker: “In the differend, something “asks” to be put into phrases, and suffers from the wrong of not being able to be put into phrases right away. This is when the human beings who thought they could use language as an instrument of communication learn through the feeling of pain which accompanies silence [...] that they are summoned by language, not to augment to their profit the quantity of information communicable through existing idioms” (Lyotard 1988, 13). Dit ‘gevoel’ (“feeling of pain”) noemt Lyotard ook wel ‘het sentiment’ (Lyotard 2001, 234) dat hij beschrijft als “One cannot find the words.” (Lyotard 1988, 13; Lyotard 2001, 234). Het sentiment dienen we niet te begrijpen als een mentale toestand, maar veeleer als ‘bewustzijn van een afwezigheid’, namelijk de afwezigheid van de boodschap die uitgedrukt zou moeten kunnen worden (Sawyer 2014, 37).

In het geval van de depressieve persoon betreft deze boodschap de ervaring van depressiviteit. Wellicht zouden we de afwezigheid ook kunnen interpreteren als de afwezigheid van een ontvanger. Het bewustzijn van de afwezigheid van een ontvanger, ofwel het onrecht dat in de vorm van het sentiment wordt ervaren, kan dan worden vergeleken met het gevoel van de depressieve persoon dat anderen zonder ervaring van depressiviteit geen begrip en empathie voor hem hebben. In beide gevallen is de afwezigheid een onrecht dat de depressieve persoon wordt aangedaan op het moment dat hij zijn ervaring van depressiviteit niet kan overbrengen (Lyotard 1988, 5).

Om dit onrecht ongedaan te maken, ofwel om de différend op te heffen, stelt Lyotard het volgende voor: “Let’s leave the sentiment to its mutism, that’s all.” (Lyotard 2001, 236). Lyotards idee is hier dat de spreker geen enkele poging doet om de différend bespreekbaar te maken ter voorkoming van de creatie van nieuwe différends. Hij wil daarentegen de stilte voor zich laten spreken, zodat de stilte de vraag oproept bij de

gesprekspartner waarom de spreker niets meer zegt (Nouvet 2003, 243), zodat deze vervolgens tot een conclusie komt als: “You [de spreker] were very moved, you no longer knew what you said (or: you no longer knew what to say)” (Lyotard 2001, 236).

Uit deze conclusie blijkt dat de gesprekspartner op basis van de stilte de boodschap heeft ontvangen dat de spreker het sentiment heeft ‘gevoeld’ (“You were very moved”) dat gepaard gaat met het bestaan van een niet-overgebrachte boodschap. Met andere woorden: de gesprekspartner wordt zich, op basis van de stilte van de spreker, bewust van het bestaan van de différend. Het is nu de vraag hoe kan worden gewaarborgd dat dit de boodschap is die de gesprekspartner op basis van de stilte van de spreker ontvangt, terwijl de stilte verschillende boodschappen zou kunnen uitdrukken en de gesprekspartner een ander discoursgenre hanteert dan de depressieve persoon.

Een mogelijk antwoord op deze vraag luidt als volgt: Lyotard meent dat alle gesprekdeelnemers dezelfde aanname moeten doen op het moment dat zij een gesprek voeren, namelijk dat alle gespreksdeelnemers het doel nastreven om een bepaald object kenbaar te maken, ofwel de realiteit ervan vast te stellen (Lyotard 1988, 18). Lyotards idee is dat wanneer de gesprekspartner deze aanname hanteert, deze ervan uit zal gaan dat een stilte niet helpend is bij het bereiken van het doel, waardoor hij de stilte zal interpreteren als het resultaat van het onvermogen van de spreker om te slagen in zijn doel. Hierdoor zal hij concluderen dat er een niet-overgebrachte boodschap bestaat en dat er sprake is van een différend en dus van het discoursprobleem. Hij zal dan gemotiveerd zijn om, samen met de spreker, te proberen het discoursprobleem op te lossen (Sawyer 2014, 30). Hiermee lijkt een antwoord te zijn gegeven op de vraag hoe aan de gesprekspartner kenbaar kan worden gemaakt dat er een différend bestaat.

Echter blijven er problemen bestaan. Zo kan de stilte nog altijd niet worden gezien als een *bewijs* voor het bestaan van de différend. Het blijft voor de gesprekspartner die de stilte interpreteert onzeker of deze

daadwerkelijk moet worden geïnterpreteerd als het resultaat van het bestaan van de *différend*. De enige reden waarom de gesprekspartner de stilte als zodanig interpreteert, is gebaseerd op bovengenoemde aanname die ervoor zorgt dat deze interpretatie wordt gezien als het aannemelijkst, waardoor het voor de gesprekspartner voor de hand ligt om deze interpretatie te hanteren. Dit neemt niet weg dat deze interpretatie voldoende is om hetzelfde resultaat te bereiken als wanneer het bestaan van de *différend* zou zijn bewezen, namelijk het zoeken naar oplossingen voor het discoursprobleem.

Desalniettemin blijft het probleem bestaan dat er ook gesprekspartners zullen zijn die bovengenoemde aanname niet hanteren. Immers, het feit dat verschillende gespreksdeelnemers verschillende discoursgenres hanteren, staat gelijk aan het feit dat zij verschillende doelen hebben in het gesprek. Een gesprekspartner die het bestaan van de ervaring van depressiviteit niet als zodanig erkent, zal dan ook niet als doel hebben om dit object kenbaar te maken, maar veeleer bijvoorbeeld om de depressieve persoon ervan te overtuigen dat deze geen goede reden heeft voor de negatieve veranderingen in diens gedrag.

Lyotard biedt geen oplossing voor dit probleem. De depressieve persoon kan er dus niet van uitgaan, laat staan ervoor zorgen dat zijn gesprekspartner zijn stilte interpreteert als het resultaat van het bestaan van een *différend*. Daarmee is de stilte niet altijd geschikt voor het kenbaar maken van het bestaan van de *différend*, maar slechts in het geval dat alle gespreksdeelnemers hetzelfde doel hebben, namelijk het kenbaar maken van de ervaring van depressiviteit. Met andere woorden: een stilte leidt niet altijd tot een (zoektocht naar de) oplossing van het discoursprobleem.

3.2 Een uitbreiding van de taal

Omdat de oplossing voor het kenbaar maken van de *différend* niet lijkt te liggen in het laten spreken van de stilte, onderzoek ik Lyotards suggestie om de taal uit te breiden. Het uitbreiden van de taal gebeurt, volgens Lyotard,

door het creëren van nieuwe idiomen⁵ (Lyotard 1988, 13). Nieuwe idiomen brengen nieuwe discoursgenres voort (Sim 2011, 98), waarbinnen nieuwe Bedeutungs, Sinnen, zenders en ontvangers in het leven geroepen kunnen worden die zouden moeten kunnen uitdrukken dat er een différend bestaat.

Over het creëren van nieuwe discoursgenres zegt Lyotard het volgende: “A lot of searching must be done to find new rules for forming and linking phrases that are able to express the differend disclosed by the feeling [het sentiment dat gepaard gaat met een stilte], unless one wants this differend to be smothered right away in a litigation and for the alarm sounded by the feeling to have been useless. What is at stake in a literature, in a philosophy, in a politics perhaps, is to bear witness to differends by finding idioms for them.” (Lyotard 1988, 13). Lyotard geeft echter geen antwoord op de vraag wat het proces van het creëren van nieuwe discoursgenres (“searching to find new rules for forming and linking phrases”) precies inhoudt (Sim 2011, 98).

Bovendien zou een nieuw discoursgenre, volgens Lyotards eigen filosofie, helemaal niet leiden tot het overbrengen van het bestaan van de différend. Een différend is een object van een ‘idee’, wat betekent dat haar werkelijke betekenis nooit kan worden overgebracht middels de taal (Lyotard 1988, 5). Een nieuw discoursgenre wordt een discoursgenre te midden van alle discoursgenres, waardoor zich slechts meer mogelijkheden voordoen voor het ontstaan van différends. In het beste geval creëren we een discoursgenre waarbinnen we iets kunnen overbrengen dat een betekenis heeft die in de buurt komt van de betekenis van de différend (Held 2005, 81). We brengen dan dus iets anders over dan de différend als zodanig,

⁵ Een idioom is, volgens de gangbare definitie van het woord, een groep woorden die een betekenis heeft die niet te herleiden is tot de betekenissen van de afzonderlijke woorden (Cambridge Dictionary, 2013; eigen vertaling). Hoe Lyotard ‘idioom’ definieert, wordt niet duidelijk uit zijn werken. Wel is duidelijk dat idiomen, volgens Lyotard, discoursgenres voortbrengen. Daarom zou gedacht kunnen worden dat een idioom voor Lyotard vergelijkbaar is met een taal (Sim 2011, 98) en dat het Lyotard niet zozeer om nieuwe idiomen gaat, maar veeleer om nieuwe discoursgenres. Ik zal de termen ‘idioom’, ‘taal’ en ‘discoursgenre’ dan ook als onderling uitwisselbaar beschouwen in dit onderzoek.

waardoor we een extra différend creëren en de initiële niet-overgebrachte boodschap extra schade toebrengen: “Phrasing the differend seems to create immediately another violence, or injustice, namely the silencing of the original wrong and substituting in its place something that does not express the original wrong.” (Held 2005, 81). Kortom, het middels de taal overbrengen van het bestaan van een différend is per definitie onmogelijk (Held 2005, 76-77; 79). Dit betekent dat het bestaan van de différend niet kenbaar kan worden gemaakt door nieuwe discoursgenres te creëren. Met andere woorden: een uitbreiding van de taal leidt niet tot het kenbaar maken van het bestaan van de différend, laat staan een (zoektocht naar de) oplossing voor het discoursprobleem.

3.3 Een oplossing buiten de taal

Uit voorgaande blijkt dat de oplossing voor het kenbaar maken van het bestaan van de différend, de eerste stap in het oplossen van het discoursprobleem, noch in de stilte, noch in de uitbreiding van de taal ligt. We kunnen daarom concluderen dat de oplossing van het discoursprobleem buiten de taal gezocht dient te worden. Lyotard onderzoekt binnen zijn discoursfilosofie een mogelijke oplossing die buiten de taal ligt.

Ook wanneer Lyotard de oplossing buiten de taal zoekt, stelt hij voor om onze verzameling discoursgenres uit te breiden, maar dit keer met discoursgenres die niet-talig zijn. Lyotard stelt namelijk dat er zowel talige als niet-talige zinnen bestaan. We zagen reeds dat een stilte, als negatieve zin, tot deze tweede categorie behoort. Het onderscheid tussen de talige zin en de stilte is gebaseerd op het feit dat de eerste een geactualiseerde zin is, terwijl de tweede meerdere potentiële zinnen bevat. Naast de talige geactualiseerde zin erkent Lyotard ook het bestaan van niet-talige geactualiseerde zinnen. Voorbeelden hiervan zijn een fysieke beweging, zoals een knipoog, een natuurlijk fenomeen, zoals het opkomen van de zon (Lyotard 1988, 70) en een kunstwerk, zoals een schildering (Lyotard 2011, 24). Ook erkent Lyotard het bestaan van niet-talige negatieve zinnen die, net

zoals de stilte, potentiële zinnen bevatten. Voorbeelden hiervan zijn een droom, een blos, een kramp, een vergissing en een gevoel (Lyotard 1988, 83).

Dit betekent dat zinnen, en dus discoursgenres, binnen Lyotards discoursfilosofie niet per definitie talig zijn: “More than merely being a question of language in the purely linguistic sense, Lyotard also ties idioms to the body and to affects, and, as such, he also proposes the term ‘existence’ as a suitable synonym. To Lyotard, therefore, idioms are ‘every expression loaded with affect’ that form ‘an absolutely singular, untranslatable way of deciphering what is happening’ [...]” (Sim 2011, 99). Daarmee is Lyotards discoursfilosofie niet slechts een omschrijving van en verklaring voor het discoursprobleem, maar is ze tegelijkertijd een kritiek op de verheven positie die we toekennen aan de traditionele taal (Sawyer 2014, 20). We dienen dan ook een ‘taal’ te creëren waarin zowel talige als niet-talige uitingen worden gebruikt voor het kenbaar maken een différend of andere objecten van ‘ideeën’, zoals de ervaring van depressiviteit. Dit betekent dat de oplossing voor het discoursprobleem bij depressieve personen mogelijk ligt in het creëren van discoursgenres die niet-talig of zowel talig als niet-talig zijn.

In *Discourse, Figure* bespreekt Lyotard de rol die kunst, met name in de vorm van schilderijen, kan spelen in de uitbreiding van discoursgenres. In paragraaf 3.3.1 zal ik Lyotards gedachten hierover uiteenzetten. In paragraaf 3.3.2 zal ik vervolgens onderzoeken in hoeverre de rol die Lyotard aan kunst toeschrijft, zou kunnen bijdragen aan de oplossing van het discoursprobleem.

3.3.1 De rol van kunst

Zoals gezegd, betreft de ontoereikendheid van de taal het feit dat een object van een ‘idee’ niet als zodanig, maar slechts als object van cognitie kan worden gepresenteerd. Dit is het gevolg van het feit dat we voor de presentatie van een object van een ‘idee’ het cognitieve discoursgenre,

ofwel de rede gebruiken, terwijl een dergelijk object niet redelijk is. Voor het presenteren van een différend hebben we dan ook een discoursgenre nodig dat voorbij de rede gaat om te breken met “the monopoly of traditional knowledge in order for the wrong to find expression” (Sawyer 2014, 2). Omdat de taal slechts een afstand creëert tot het object van een ‘idee’ dat gepresenteerd moet worden, worden we teruggeworpen op de ervaring van visuele waarneming. Visuele waarneming kan plaatsvinden aan de hand van kunst (Lyotard 2011, 25).

De presentatie van een object van een ‘idee’ is dan ook mogelijk, volgens Lyotard, in de vorm van een schildering: “the picture is the strangest of objects when it fulfills the function assigned to it by *modern painting*: an object where *the becoming-object is made visible-transcendental activity itself*.” (Lyotard 2011, 24; eigen cursivering). “The becoming-object” is het object van een ‘idee’ dat waarneembaar gemaakt (“made visible”) dient te worden als zodanig, ofwel als “(visible-) transcendental activity itself”. Dit waarneembaar maken, dient plaats te vinden in de vorm van een moderne schildering (“modern painting”), in het bijzonder volgens de stroming van het impressionisme, waarbij de focus ligt op vluchtige optische impressies, ofwel op de pure visuele prikkels die de aanschouwer van de schildering ervaart en niet op diens perceptie van de schildering (Talon-Hugon 2013, 88). Immers, pure visuele waarneming gaat vooraf aan de rede, terwijl bij perceptie sprake is van interpretatie en dus redelijkheid. Met andere woorden: een schildering behorend tot het impressionisme zou een object van een ‘idee’, en dus zowel de différend als de ervaring van depressiviteit, waarneembaar kunnen maken, voordat ze door de aanschouwer tot een object van cognitie wordt gemaakt.

Bovenstaand idee van Lyotard op de rol van een schildering, of kunst in het algemeen, lijkt te zijn gebaseerd op enkele filosofische ideeën van Immanuel Kant (1724-1804). Kant stelt dat kunst de presentatie of expressie is van esthetische ideeën. Het ‘esthetisch idee’ definieert hij als volgt: “a representation of the imagination that occasions much thinking,

though without it being possible for any determinate thought, i.e., concept, to be adequate to it.” (Zoals geciteerd in Ginsborg 2019). Dit betekent dat de kunst, volgens Kant, ideeën kan uitdrukken die vervolgens tot denken aanzetten zonder dat er tot een werkelijk rationeel begrip kan worden gekomen. Met andere woorden: de kunst leidt ertoe dat dingen worden begrepen, zonder dat daarvoor de rede wordt gebruikt en dus zonder het object van een ‘idee’ tot een object van cognitie te maken.

Om deze reden kan dan ook worden gesteld dat kunst de rede tegenwerkt. Doordat visuele waarneming voorafgaat aan perceptie en dus redelijkheid, kan datgene wat aan de hand van kunst waarneembaar wordt gemaakt immers op niet-redelijke wijze worden ontvangen. Dit is het effect van ‘het figurale’ (“the figural”) (Sellars 2011, 77), ofwel ‘het visuele’ (Gratton 2018). Het figurale is de ‘figuurlijke ruimte’. Deze ruimte is te vergelijken met de ‘tekstuele ruimte’ waarbinnen ‘de tekst’ bestaat. Deze ruimtes bestaan niet als een universeel ‘zijnde’ of als ruimtes die gekarakteriseerd worden door specifieke eigenschappen. Ze ontstaan op basis van de presentatie van respectievelijk tekst en figuren. De figuur is het figuratieve (“the figurative”), ofwel een specifieke instantie van het figurale dat gepresenteerd dient te worden. “The term “figurative” implies the possibility of deriving the pictorial object from its “real” model through an uninterrupted translative process.” (Lyotard 2011, 205). Hierbij verwijst “real model” naar dat wat binnen de figurale ruimte bestaat en waarneembaar dient te worden gemaakt als object van een ‘idee’, ofwel ‘activiteit’ of ‘ervaring’. Het “translative process” is “uninterrupted” in de zin dat de vertaling van het figurale naar het figuratieve, ofwel de figuur, de vorm aanneemt van pure visuele waarneming en dus niet wordt onderbroken door de rede (Lyotard 2011, 205), in tegenstelling tot wat er gebeurt wanneer presentatie middels de taal plaatsvindt. De figuur is dan ook “a spatial manifestation that linguistic space cannot incorporate without being shaken” (Lyotard 2011, 7).

Figuren kunnen niet worden gereduceerd tot een enkele betekenis of representatie, maar zijn veeleer schaduwen van betekenissen (“shadings of meanings”) (Gratton 2018). Voor Lyotard is de ‘ruimte’ van een schildering dan ook niet *representatief*, maar eerder een manifestatie of een ‘zichzelf *waarneembaar* maken’ van een object van een ‘idee’ (Talon-Hugon 2013, 90). In de praktijk kan dit volgens Lyotard bijvoorbeeld op de volgende manier worden bereikt: allereerst wordt een schildering gemaakt op basis van de natuur, ofwel op basis van objecten die observeerbaar zijn in de werkelijkheid. Deze stap noemt Lyotard ‘*nature*’. Vervolgens dient de schildering 180 graden gedraaid te worden, zodat de onderkant de bovenkant wordt. Dan moeten de hoofdlijnen van de schildering benadrukt worden op basis van gevoel. Deze stap noemt Lyotard ‘*picture*’. Daarna moet de schildering weer naar de oorspronkelijke positie terug worden gedraaid, waarna een harmonisering plaatsvindt van *nature* en *picture*. Dit is de ‘genese van een kunstwerk’. Wat er dan gebeurt, is dat de natuur wordt omgedraaid tot gevoel en gevoel wordt omgedraaid tot natuur zodat een co-constructie kan worden bereikt van *nature* en *picture*. Immers, *nature* geeft toegang tot het visuele en *picture* geeft toegang tot het onzichtbare van een interne psychische realiteit (“phantasmatic interiority”).

De combinatie van *nature* en *picture* construeert een andere onzichtbaarheid, namelijk de fantasie, die eerder wordt “overturned” dan blootgelegd (“exposed”) door een kunstzinnige vaardigheid (Lyotard 2011, 226). Met andere woorden: “Art goes through things, beyond both the real and the imaginary.” (Zoals geciteerd in Lyotard 2011, 226). Deze beweging noemt Lyotard een dubbele omkering (“double reversal”) (Lyotard 2011, 226). Het gevolg van deze dubbele omkering is het idee van moderne kunst als “*natura naturans* producing a “Zwischenwelt,” or interworld” (Lyotard 2011, 226), ofwel een interne psychische realiteit.

In het geval van de ervaring van depressiviteit betekent dit dat deze niet als een in de werkelijkheid *waarneembaar* object wordt afgebeeld, maar dat ze in de dubbele omkering van *nature* en *picture* als interne psychische

realiteit waarneembaar wordt. Een object in de werkelijkheid dat zich hiervoor bij uitstek leent, is het bed. Zo zegt Meijer: “Een bed is een heel goed beeld voor depressie. Omdat veel depressies in bed worden doorstaan en omdat het een plek is buiten het echte leven.” (Meijer 2020, 25). Zo creëerde Tracy Emin in 1998 het kunstwerk *My Bed*. Emin ervaarde destijds een zenuwinzinking en bleef vier dagen lang in haar bed liggen. Naar eigen zeggen kroop ze op enig moment over de grond om water te drinken. Toen ze terugging naar haar bed, zag ze dit als een kunstwerk; een object dat een schok teweeg zou kunnen brengen bij personen die het als kunstwerk zouden aanschouwen (Phillips-Ewen 2022). “Zo erg was het, zegt dit bed. Het was getuige van Emins gevoel en het publiek is getuige via het bed.” (Meijer 2020, 25). Daarmee is Emins bed “not a representation of an object [...]. Rather, it is the art object in and of itself.” (Phillips-Ewen 2022).

Hoewel *My Bed* geen schildering is, maar een werkelijk bed waarin de kunstenaar gelegen heeft, lijkt Lyotards visie op de rol van kunst ook voor dit kunstwerk op te gaan. Immers, volgens Lyotard is de rol van kunst niet het representeren, maar het waarneembaar maken van een object van een ‘idee’ als zodanig (het “object in and of itself”), ofwel als een interne psychische realiteit. In het geval van *My Bed* is het bed als kunstwerk niet langer slechts een bed, maar de plek waar de kunstenaar haar depressiviteit ervaren heeft en dus is het onderdeel van haar ervaring. In Lyotards woorden: “the object is the composition itself - a composition whose purpose is not to represent something else, for it is something else: something that neither the visible of nature nor the invisible of the unconscious gave us, but which art constructs.” (Lyotard 2011, 226). Het kunstwerk is dus zelf hetgeen wat de ervaring van depressiviteit construeert en daarmee waarneembaar maakt. Hetzelfde geldt dan logischerwijs voor de *différend*. Immers, zoals Lyotard stelt, gaat de *différend* gepaard met een sentiment (“feeling of pain”). Dit gevoel zou eveneens in de dubbele omkering van het kunstwerk als interne psychische realiteit waarneembaar kunnen worden gemaakt.

3.3.2 De kunst als oplossing

Lyotard meent dat de kunst een object van een 'idee', zoals de verschillend en de ervaring van depressiviteit, waarneembaar kan maken als interne psychische realiteit. Echter roept bovenstaande uiteenzetting hierover de nodige vragen op die onbeantwoord blijven binnen Lyotards werk.

Allereerst kan men zich afvragen in hoeverre een schildering op een andere manier in staat is tot het oproepen van een sentiment bij de aanschouwer in vergelijking tot talige uitingen zoals bijvoorbeeld metaforen. Daarnaast blijft het de vraag in hoeverre de ervaring van de aanschouwer overeenkomt met de depressiviteit die door een specifieke depressieve persoon wordt ervaren. Beide vragen houden onderling verband met elkaar en vormen punten van kritiek op Lyotards oplossing voor het discoursprobleem binnen het kader van zijn eigen discoursfilosofie. Ik zal in het vervolg uiteenzetten op welke manier deze kritiek bestaat.

De vraag met betrekking tot het verschil tussen een schildering en een talige metafoor komt voort uit het feit dat een talige metafoor in dezelfde mate een sentiment kan oproepen bij de aanschouwer als een schildering. Ik zal dit toelichten aan de hand van een metafoor voor depressiviteit van Meijer: "Stel je voor dat je in je lichaam een zee meedraagt. Bij elke stap beweegt die, net genoeg om te voelen dat je uit water bestaat. Je weet dat het water gevaarlijk is, dat er mensen in verdronken zijn, dat je onder water niet kunt leven. Je weet ook dat je nu eenmaal met die zee zit, dat er niet aan te ontsnappen valt. Soms stijgt het water, dan zakt het weer, als de getijden, hoewel niet zo regelmatig. Tot het op een dag stijgt en stijgt en je langzaam in paniek raakt. Je kunt er niet aan ontsnappen, want het zit in je. Niemand ziet het aan je buitenkant, hoewel je ogen vaker tranen dan normaal. Je kunt maar beter gaan liggen en wachten tot het water zakt en je weer kunt bewegen. Je kunt maar beter niet gaan liggen, want voor hetzelfde geld verdrink je." (Meijer 2020, 35-36). Bij mij als lezer roept deze metafoor een verstikkend gevoel op. Ik krijg een brok in

mijn keel en het wordt zwaarder om te ademen. Ook voel ik een bepaalde vermoeidheid. Al deze sensaties worden ook bij me opgeroepen als ik naar een afbeelding van *My Bed* kijk; het kunstwerk dat een uiting is van depressiviteit die in tegenstelling tot de metafoor niet-talig is. Ik concludeer dan ook dat taal dezelfde ervaring teweeg kan brengen als een schildering of kunst in het algemeen. Ik verwacht dat hetzelfde geldt voor het oproepen van het sentiment dat volgens Lyotard gepaard gaat met de *différend*.

Daarnaast lijkt het mij waarschijnlijk dat verschillende lezers van bovenstaande metafoor of verschillende aanschouwers van *My Bed* verschillende gevoelens ervaren. Immers, zo zegt Lyotard zelf, bestaat het object van een 'idee' dat waarneembaar wordt gemaakt door een kunstwerk als een interne psychische realiteit. Op basis van Lyotards eigen discoursfilosofie zou het aannemelijk zijn dat dit betekent dat iedere aanschouwer zijn eigen waarneming en dus ervaring heeft. Immers, het object van een 'idee' dat wordt waargenomen aan de hand van het kunstwerk leidt tot een ervaring die door Lyotard wordt gezien als een zin en dus verbonden moet worden met andere zinnen, ofwel ervaringen. De zinnen, ofwel ervaringen, waarmee de ervaring verbonden wordt, zijn afhankelijk van het discoursgenre van de persoon die de ervaring verbindt. In het geval van een object van een 'idee' kunnen verschillende discoursgenres worden gehanteerd en dit heeft tot gevolg dat dezelfde zin, ofwel ervaring, verschillende betekenissen kan krijgen.

Concreet betekent dit dat twee verschillende personen, met verschillende ervaringen in hun verleden, hun ervaring aan de hand van het kunstwerk verbinden met verschillende eerdere ervaringen. In het bijzonder zal de ervaring van het kunstwerk voor een depressieve persoon daardoor een hele andere betekenis krijgen dan voor een persoon zonder ervaring van depressiviteit. Bovendien zou de ene depressieve persoon het kunstwerk anders kunnen ervaren dan de andere depressieve persoon, omdat ook zij andere ervaringen in hun verleden hebben opgedaan waaraan zij de ervaring aan de hand van het kunstwerk kunnen verbinden. Ik concludeer dan ook dat

we er niet vanuit kunnen gaan dat de aanschouwer van een kunstwerk dat de ervaring van depressiviteit waarneembaar maakt, werkelijk de ervaring van depressiviteit van een specifieke depressieve persoon ervaart.

Dit leidt dan logischerwijs tot de conclusie dat de ervaring van depressiviteit van iedere specifieke depressieve persoon noch middels de taal, noch middels de kunst op een ander kan worden overgebracht. Het is onvermijdelijk dat deze conclusie volgt uit Lyotards discoursfilosofie. Daaruit blijkt dat zijn eigen oplossing voor het discoursprobleem, zowel voor depressieve personen als in het algemeen, in strijd is met zijn filosofie en dus niet werkelijk tot een oplossing van het probleem leidt.

4 Samenvatting en conclusie

In dit onderzoek werd het communicatieprobleem bij depressieve personen onderzocht. Dit communicatieprobleem betreft het feit dat depressieve personen hun ervaring van depressiviteit niet kenbaar kunnen maken aan een ander zonder deze ervaring. Aan dit communicatieprobleem ligt een dubbel hermeneutisch probleem ten grondslag. Immers, het probleem ontstaat enerzijds doordat depressiviteit een andere betekenis heeft voor de depressieve persoon dan voor de persoon zonder ervaring van depressiviteit. Door te spreken over depressiviteit wordt dan ook een andere boodschap overgebracht op de persoon zonder deze ervaring dan de depressieve persoon bedoeld had. Anderzijds ontstaat het probleem doordat de depressieve persoon geen enkele betekenis kan geven aan zijn ervaring van depressiviteit. In dat geval kan er helemaal niet over de ervaring van depressiviteit gesproken worden en wordt er geen enkele boodschap overgebracht.

Het gevolg van het dubbel hermeneutisch probleem dat onderliggend is aan het communicatieprobleem is dan ook dat de depressieve persoon zijn ervaring van depressiviteit niet kan overbrengen, waardoor een afstand tussen hem en de mensen in zijn omgeving ontstaat. Daardoor trekt de depressieve persoon zich terug met sociale disconnectie tot gevolg. Deze sociale disconnectie houdt de depressiviteit in stand of verergert deze. Om een depressie te voorkomen of te verhelpen, dient sociale disconnectie voorkomen of verholpen te worden. Daarvoor dient het communicatieprobleem, en dus het onderliggende dubbel hermeneutisch probleem, opgelost te worden.

Alvorens een oplossing voor het communicatieprobleem kon worden vastgesteld, was het van belang om het probleem te verklaren. Zowel voor het vinden van een verklaring als een oplossing van het probleem, gebruikte ik Lyotards discoursfilosofie, omdat deze het onderliggende dubbel hermeneutisch probleem betreft. Volgens Lyotard wordt het dubbel hermeneutisch probleem veroorzaakt door de ontoereikendheid van de taal

voor het communiceren over, ofwel kenbaar maken van, ervaringen. Dit komt doordat ervaringen, zoals de ervaring van depressiviteit, niet waarneembaar zijn. Een ervaring is geen object van cognitie, maar van een 'idee'. Dit betekent dat verschillende personen op verschillende wijzen over de ervaring van depressiviteit kunnen spreken en er verschillende betekenissen aan kunnen toekennen.

Het toekennen van betekenissen gebeurt aan de hand van discoursgenres. Dit zijn zinnen die met elkaar zijn verbonden volgens bepaalde regels, zodat iedere zin betekenis krijgt en iets presenteert. In het geval dat de ervaring van depressiviteit middels de taal gepresenteerd moet worden, kunnen er verschillende talige discoursgenres worden gebruikt om de presenterende zin te verbinden met andere zinnen. Daarbij zal de depressieve persoon een ander discoursgenre hanteren dan zijn gesprekspartner zonder ervaring van depressiviteit. Immers, beide hebben andere discoursgenres tot hun beschikking op basis van verschillende eerdere gesprekken en ervaringen. De boodschap die de depressieve persoon middels zijn discoursgenre probeert over te brengen, zal daardoor door zijn gesprekspartner binnen een ander discoursgenre worden geïnterpreteerd en dus op een andere manier betekenis worden gegeven. De boodschap die de depressieve persoon wilde overbrengen, blijft daardoor in de stilte bestaan. Dit gebeurt ook wanneer de depressieve persoon zelf een discoursgenre hanteert waarbinnen hij zijn ervaring van depressiviteit niet kan uitdrukken, bijvoorbeeld het oorzakelijke discoursgenre, omdat de oorzaak kennen van de depressiviteit niet gelijkstaat aan het begrijpen van de ervaring van depressiviteit.

In beide gevallen wordt de ervaring van depressiviteit niet overgebracht en blijft deze in de stilte bestaan. Dit kan vier oorzaken hebben. Ten eerste is het mogelijk dat 'depressiviteit' niet bestaat voor de gesprekspartner van de depressieve persoon. Ten tweede kan het zo zijn dat datgene wat over de ervaring van depressiviteit gezegd moet worden, geen betekenis heeft voor de gesprekspartner van de depressieve persoon. Ten

derde is het mogelijk dat de gesprekspartner van de depressieve persoon diens gezag niet erkent om een boodschap over zijn ervaring van depressiviteit over te brengen, bijvoorbeeld omdat deze een ander discoursgenre hanteert dan het oorzakelijk discoursgenre. Tot slot kan het zo zijn dat de depressieve persoon zijn gesprekspartner beoordeelt als niet in staat zijnde om zijn ervaring van depressiviteit te begrijpen, waardoor hij ook niet de moeite neemt om te proberen deze kenbaar te maken.

In alle gevallen bestaat er een niet-overgebrachte boodschap die in de stilte blijft bestaan. Het feit dat er een niet-overgebrachte boodschap is, kan bovendien ook niet worden overgebracht. Er is dan sprake van een *différend*. Volgens Lyotard is het van belang dat aan de gesprekspartner van de depressieve persoon kenbaar wordt gemaakt dat deze *différend* bestaat. Echter, de *différend* is een object van een 'idee' en daarom is het onmogelijk om de *différend* bespreekbaar te maken middels de taal. Immers, het proberen overbrengen van een object van een 'idee' in taal, leidt ertoe dat ze tot een object van cognitie wordt gemaakt en haar werkelijke betekenis verliest. Hierdoor ontstaan slechts nieuwe *différends*.

Lyotard stelt voor om de stilte, als niet-talige zin, te gebruiken voor het kenbaar maken van het bestaan van de *différend*. Dit is, volgens hem, mogelijk omdat de stilte in het geval van een *différend* gepaard gaat met een sentiment. Wanneer de depressieve persoon in het gesprek een stilte laat vallen, zou dit bij zijn gesprekspartner de vraag moeten oproepen waarom de depressieve persoon niets meer zegt. Deze zou zich dan moeten realiseren dat de depressieve persoon het sentiment heeft 'gevoeld' dat gepaard gaat met het bestaan van een niet-overgebrachte boodschap. Voorwaarde hiervoor is echter dat de gesprekspartner aanneemt dat zowel de depressieve persoon als hijzelf het doel heeft om een bepaald object kenbaar te maken. Deze voorwaarde waarborgt echter niet dat de gesprekspartner zeker weet dat er sprake is van een *différend*, noch dat alle gespreksdeelnemers aan deze voorwaarde zullen voldoen. De stilte blijkt

dan ook niet een oplossing te bieden voor het kenbaar maken van het bestaan van de *différend*.

Een andere mogelijke oplossing die Lyotard aandraagt is het uitbreiden van de taal. Dit betekent dat er nieuwe discoursgenres gecreëerd moeten worden. Echter, nieuwe discoursgenres leiden slechts tot nieuwe *différends*. In het beste geval kunnen we middels nieuwe discoursgenres iets overbrengen dat een betekenis heeft die in de buurt komt van de betekenis van de *différend*. Ook een uitbreiding van de taal blijkt dus niet een oplossing te bieden voor het kenbaar maken van het bestaan van de *différend*.

Daarom onderzocht ik een mogelijke oplossing van Lyotard buiten de taal. Ook deze mogelijke oplossing betrof het creëren van nieuwe discoursgenres, maar dan niet-talige discoursgenres en discoursgenres die zowel talig als niet-talig zijn. De kunst zou een onderdeel van dergelijke discoursgenres kunnen zijn. Dit komt doordat de kunst, met name volgens de stroming van het impressionisme, voorafgaat aan de rede en dus het cognitieve discoursgenre. Daardoor is er sprake van pure visuele waarneming en niet van interpretatie, wat betekent dat een object van een 'idee' als zodanig kan worden waargenomen en niet tot een object van cognitie wordt gemaakt. De aanschouwer van een kunstwerk heeft daardoor bij de aanschouwing een bepaalde ervaring die bestaat als interne psychologische realiteit, zoals ook de ervaring van depressiviteit en de *différend* als interne psychologische realiteiten bestaan.

De vraag was echter in hoeverre een kunstwerk een andere ervaring teweeg kan brengen dan sommige talige uitingen, zoals metaforen. Ik concludeerde dat zowel een talige metafoor als een niet-talige kunstwerk dezelfde ervaringen zou kunnen oproepen bij dezelfde persoon. Bovendien zou dezelfde metafoor of hetzelfde kunstwerk verschillende ervaringen bij verschillende personen kunnen oproepen. Dit betekent dat we niet kunnen zeggen dat een specifiek kunstwerk altijd dezelfde ervaring van depressiviteit van een specifiek persoon kan overbrengen. Hetzelfde geldt

logischerwijs voor de différend. De kunst blijkt dan evenmin een oplossing te zijn voor het discoursprobleem.

Opvallend is dat deze conclusie onderstreept kan worden door Lyotards eigen discoursfilosofie. Immers, het object van een 'idee' dat wordt waargenomen aan de hand van een kunstwerk leidt tot een ervaring die door Lyotard wordt gezien als een zin en dus verbonden moet worden met andere zinnen, ofwel ervaringen. De verbonden zinnen en ervaringen zijn afhankelijk van het discoursgenre van de persoon die de ervaring verbindt. Omdat in het geval van een object van een 'idee' verschillende discoursgenres gehanteerd kunnen worden, kan dezelfde zin, ofwel ervaring, verschillende betekenissen krijgen. Wanneer de depressieve persoon en de persoon zonder ervaring van depressiviteit waarop hij zijn ervaring wil overbrengen verschillende discoursgenres hanteren, blijft er ook binnen niet-talige discoursgenres een différend bestaan.

We moeten concluderen dat dit altijd het geval zal zijn, omdat er nu eenmaal verschillende zinnen en ervaringen hebben plaatsgevonden in het verleden van de depressieve persoon en de persoon zonder ervaring van depressiviteit. Kortom, Lyotards oplossingen voor het discoursprobleem, zowel voor depressieve personen als in het algemeen, zijn in strijd met zijn filosofie. Lyotards discoursfilosofie geeft dan ook geen antwoord op de onderzoeksvraag met betrekking tot hoe het discoursprobleem bij depressieve personen kan worden opgelost.

Referentielijst

- American Psychiatric Association. 2013. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition: DSM-5*. Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Atkin, Albert. 2013. "Peirce's Theory of Signs." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, redactie Edward N. Zalta. Stanford University, 1997-. Artikel gepubliceerd op 21 juni 2013. <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2013/entries/peirce-semiotics/>>.
- Bueno-Notivola, Juan, Patricia Gracia-García, Beatriz Olaya, Isabel Lasheras, Raúl López-Antón, & Javier Santabárbara. 2021. "Prevalence of depression during the COVID-19 outbreak: A meta-analysis of community-based studies." *International Journal of Clinical and Health Psychology* 21: 1-11. doi:10.1016/j.ijchp.2020.07.007.
- Cambridge Dictionary. 2013. "Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus." Geraadpleegd op 23 december 2021. <https://dictionary-cambridge-org.ru.idm.oclc.org/dictionary/english/idiom>.
- Choi, Karmel W., Murray B. Stein, Kristen M. Nishimi, Tian Ge, Jonathan R. I. Coleman, Chia-Yen Chen, Andrew Ratanatharathorn, Amanda B. Zheutlin, Erin C. Dunn, Gerome Breen, Karestan C. Koenen, & Jordan W. Smoller. 2020. "An Exposure-Wide and Mendelian Randomization Approach to Identifying Modifiable Factors for the Prevention of Depression." *American Journal of Psychiatry* 177: 944-54. doi:10.1176/appi.ajp.2020.19111158.
- Denworth, Lydia. 2020. "The Biggest Psychological Experiment in History Is Running Now." *Scientific American*, 9 juni 2020. <https://www.scientificamerican.com/interactive/the-biggest-psychological-experiment-in-history-is-running-now/>.
- Eisenberger, Naomi I. 2012. "The pain of social disconnection: examining

- the shared neural underpinnings of physical and social pain.” *Nature Reviews Neuroscience* 13: 421-434. doi:10.1038/nrn3231.
- Frege, Gottlob. 1892. “Über Sinn und Bedeutung.” *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100: 25-50.
[http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/frege_sinn_1892?.](http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/frege_sinn_1892?)
- Ginsborg, Hannah. 2019. “Kant’s Aesthetics and Teleology.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, redactie Edward N. Zalta. Stanford University, 1997-. Artikel gepubliceerd op 21 december 2019. <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/kant-aesthetics/>>.
- Gratton, Peter. 2018. “Jean François Lyotard.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, redactie Edward N. Zalta. Stanford University, 1997-. Artikel gepubliceerd op 21 december 2018. <<https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=lyotard>>.
- Hallgren, Mats, Andreas Lundinb, Tee Fwo Yi, Bo Burström, & Yvonne Forsella. 2017. “Somebody to lean on: Social relationships predict post-treatment depression severity in adults.” *Psychiatry Research* 249: 261-67. doi:10.1016/j.psychres.2016.12.060.
- Hames, Jennifer L., Christopher R. Hagan, & Thomas E. Joiner. 2013. “Interpersonal Processes in Depression.” *Annual Review of Clinical Psychology* 9: 355-77. doi:10.1146/annurev-clinpsy-050212-185553.
- Heidegger, Martin. 1991 “Lecture One.” In *The Principle of Reason*. Vertaald door Reginald Lilly. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Held, Jacob M. 2005. “Expressing the Inexpressible: Lyotard and the Differend.” *Journal of the British Society for Phenomenology* 36: 76-89. doi:10.1080/00071773.2005.11007465.
- Karp, David A. 2017 “The Dialectics of Depression.” In *Speaking of Sadness: Depression, Disconnection, and the Meanings of Illness*. New York, NY: Oxford University Press.

- Lewis, Siân Elisabeth. 1996. *The social construction of depression: experience, discourse and subjectivity*. PhD thesis, University of Sheffield.
- Lyotard, Jean-François. 1988. *The Differend: Phrases in Dispute*. Vertaald door George van den Abbeele. Manchester: Manchester University Press.
- Lyotard, Jean-François. 2001. "The Phrase-Affect (From a Supplement to the Differend)." *Journal of the British Society for Phenomenology* 32: 234-241. doi:10.1080/00071773.2001.11007343.
- Lyotard, Jean-François. 2011. *Discourse, Figure*. Vertaald door Antony Hudek en Mary Lydon. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Malpas, Simon. 2003. *Jean-François Lyotard*. New York, NY: Routledge.
- Meijer, Eva. 2020. "De grenzen van mijn taal: een klein filosofisch onderzoek naar depressie." Amsterdam: Cossee.
- Nouvet, Claire. 2003. "The Inarticulate Affect: Lyotard and Psychoanalytic Testimony." *Discourse* 25: 231-247. doi:10.1353/dis.2004.0009.
- Phillips-Ewen, Isla. 2022. *Masterpiece Story: My Bed by Tracey Emin*. Daily Art Magazine.
- Prince, M. J., R. H. Harwood, R. A. Blizard, & A. Thomas. 1997. "Social support deficits, loneliness and life events as risk factors for depression in old age. The Gospel Oak Project VI." *Psychological Medicine* 27: 323-32. doi:10.1017/S0033291796004485.
- Ren, Ping, Xingna Qin, Yunyun Zhang, & Ruiping Zhang. 2018. "Is Social Support a Cause or Consequence of Depression? A Longitudinal Study of Adolescents." *Frontiers in Psychology* 9: 1-8. doi:10.3389/fpsyg.2018.01634.
- Santini, Ziggi Ivan, Ai Koyanagi, Stefanos Tyrovolas, Catherine Mason, & Josep Maria Haro. 2015. "The association between social relationships and depression: a systematic review." *Journal of Affective Disorders* 175: 53-65. doi:10.1016/j.jad.2014.12.049.

- Sawyer, Dylan. 2014 “Lyotard, Literature and the Trauma of the differend.” Palgrave Macmillan: Londen.
- Sellars, Roy. 2011. “Figure.” In *The Lyotard Dictionary*, redactie Stuart Sim. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sim, Stuart. 2011. “Phrase, phrasing.” In *The Lyotard Dictionary*, redactie Stuart Sim. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Spinoy, Erik. 2008. “Twee handen in het lege: Paul van Ostaijen en de esthetica van het verhevene (Kant, Lyotard).” In *Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren*. Geraadpleegd op 25 oktober 2020. https://dbnl.nl/tekst/spin002twee01_01/spin002twee01_01_0006.php
- .
- Talon-Hugon, Carole. 2013. “Après Lyotard: l’esthétique en France aujourd’hui.” In *Cités* 56: 87-101. <https://www.jstor.org/stable/42797401>.
- Trimbos-Instituut. 2017. *Zicht op depressie: de aandoening, preventie en zorg. Themarapportage van de Staat van Volksgezondheid en Zorg*, redactie Jasper Nuijen en Marja van Bon-Martens. Geraadpleegd op 22 oktober 2020. https://www.staatvenz.nl/sites/default/files/rap_zorg_depressie_beveiligd_def.pdf.
- Van der Gaag, Harm. 2019. “Wie het niet weet mag het zeggen.” Leusden: ISVW Uitgevers.
- World Health Organization. 2020. “Depression.” 30 januari 2020. Geraadpleegd op 23 oktober 2020. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/depression>.